

**Adem
Istrefi**

**LËSHOMA HISEN
E
DIELLIT !
roman**

SH-21
J 83

Adem
Istrefi

ADRIAN
KALIBUR

LËSHOMA HISEN
E DIELLIT

roman

SHTËPIA BOTUESE
«NAIM FRASHËRI»

E THËNA E FILLIMIT

Nuk e di prej ç'sezone vjen ajo e thëna e plakave: «Mos raftë me u harrue»...

Nëna më thoshte se e ka dëgjuar për herë të parë në dimrin e zi të 1913-s.

Çdo dimër më tregonte për atë dimër. Për natë më tregonte dhe natë për natë më puthite.

Dhe ky roman është i saj.

Sikur të dinte të shkruante, sa romane do të kishte shkruar. Dhe patjetër ky do të ishte i pari. Dhe patjetër më mirë se unë do ta kishte shkruar.

Autori

Mbi këtë dhé e nën këtë qiell
dëgjoj murmurimet e erërave
dhe trokun e erërave...

«...Na shqiptarë jemi qillue...»,
lashtësisht thërret një këngë e
popullit.

Dhe më pastaj, dhe më pastaj:
«Për vend tonë jemi
tuj luftue.»

Si u peshoka kështu emri,
legjenda, drama dhe historia!

I. ISUF XHEMA I BARDHANIT

Mund të ishte edhe njëqind pa një kokërr, edhe njëqind e një plaku kokërrosh i Bardhanit. Isuf Xhema i thoshin. E ai thoshte për vete se ishte i biri i Xhemë Sadrisë të Sadri Bardhit, që njëqind e një vjeç vdiq në burgun e Stambollit. «Vdiq thonë... po ai s'mund të vdiste kollaj... asnji mashkull i shtëpisë sonë s'ka vdekë në shtrat. Thuej ma mirë e helmuen... thuej ma mirë e varën... Ymer Prizreni do të fliste ma mirë për të. Ai s'bante mbledhi a kuvend pa të. Fjalën e fundit ai e kishte. Po ku e ke Ymer Prizrenin... Ku e ke?!...» Dhe e varte kokën e zytohej në mendime. Ai i harruar e ne duke pritur të çelej. Mjekra edhe më e lëvarur. Përtej brezit i lëshohej. Si mjegull e si re e bardhë ngjante. Edhe sytë i përhubnin nën strehën e vetullave të kërlëshura. S'ia dallonim më. Na trembte mendimi (qoftë larg!) se mos krisi e iu këput pa i ndier teli i shpirtit dhe ndërroi jetë... aq i pajetë e i gurosur dukej në ato çaste... Po tash ishte mëngjes. Pleqtë i tremben natës. Nata i merr. Në të gdhirë, para ferkut të agut...

Mund të që edhe ndonjë zë i largët, i nëndheshëm, që ne s'e dëgjonim e që e thërriste. «Mjaft më, Isuf Xhema, mjaft më... boll ke jetuar, lëshojua vendin të tjerëve...

lëshoju gjumit... gjumi po të vjen... gjumi po të merr...
lëshoju... lëshoju...»

Dhe sikur s'donte t'u përgjigjej këtyre zërave. Befas zgjohej e gjallërohej. Gjallëroheshim edhe ne. Së pari lëvizte dorën e djathtë që i rrinte mbështetur mbi gju. Edhe ngadalshëm, edhe rrëmbimshëm e lëmonte mjekrën me të. Atëherë ia dallonin gojën që çelej pak me një nënqeshje e më pastaj sytë që i shtynin retë e vetullave, nënqeshnin e shndrinin edhe ata. Po kjo dorë lëshohej prapë mbi gju duke lëmuar qeleshen e bardhë. Gishtat e thatë flisnin e mërmërisnin diçka me atë qeleshe, bëheshin edhe më të gjatë e ngjanin si rrënjë të zbuluara lisi të moçëm, që duan t'u fshihen erërave e të ngjeshen prapë pas trangu.

Fill atëherë ia niste e i numëronte «faqet» e brezave... Aty ku e kishte lënë, te gjyshi i tij, Sadri Bardhi, pastaj vinte Bardh Alia, Ali Uka, Ukë Gjergji... Tri-dhjetë e tri «faqe» i shkonin brezat e numëruar, gjer-sa përpiqeshin në emrin Dardan. Më tej nuk i çonte. Po me pëllëmbën që ia mbulonte qeleshen mbi gju, sikur betohej, vikamë e nxirrte zërin:

«Qysh se asht kurdisë dynjaja jemi në Bardhan.»

Bardhani s'është shumë afër Pejës as shumë larg Gjakovës që të mos e bëjë tregun në të dyja këto qytete. Askush s'e mban mend me më tepër se treqind shtëpi. Të gjithë janë Berishë, të një fisi, të një vëllazërie e s'martohen ndërmjet tyre. Të gjitha fshatrat përreth lakmonin t'i martonin vajzat në Bardhan, se Bardhani bjeshkën e kishte afër, lumin mes për mes, shtatë mullinj me nga dy gurë që bluanin ditë e natë, me nga shtatë gurra krojet që t'i ngrinin buzët, me ara e livadhe gratçore e pemë që thyheshin degësh prej kokrrave. Kullat dy-trekatëshe të lidhura njëra pas tjetrës, sa, kur dilnin macet çative, harroheshin në lojën e kërcimit dhe s'dinin të ktheheshin më nga ishin nisur. Vetëm kulla e Isuf Xhemës dallonte pak prej të tjerave. Jo se ishte katërkatëshe, po se ishte në krye të fshatit e pak më në breg. Po kjo kullë ka rrumb tri

javë që i nxin çatia prej sorrave. Sa më shumë që i trembin, aq më shumë grumbullohen. Krrokatja e tyre e ngjethi fshatin. Në mbrëmje krra-krrau, në mëngjes krra-krrau... nis e sos gjithë ditën krra-krrau... «Goja ju thaftë!» — mallkojnë plakat... S'janë të qetë as qentë, kuisin gjithë natën. Edhe kuajt i currojnë veshët e shpurdhin me këmbë. Macet s'i gjuajnë më minjtë, ikin prej tyre e veç mjaullijnë. «O zot, ç'asht kështu?!» — thonë plakat. «Në dorë tande, o zot! Ruejna, zot!» — luten ato. Po sa më shumë që luten, aq më shumë tremben fëmijët e s'i zë gjumi. U bënë shumë pula që këndojnë si gjel. Të gjithave ua presin kryet në cung. Të vrenjtur bëhen pleqtë kur shikojnë shpatullat. Dikush sheh vdekje. Dikush sheh luftë. Sheh kob një tjetër... tmerr... rrokullima... piskamë... kaun e zi që luan bishtin, tokën që cahet e del uji i zi e vrullon e valon dhe e mbyt gjithë fshatin, — e plotësojnë me ëndrrat e tyre plakat.

    Rumb tri javë gjithë fshati në këto ethe.

    Rumb tri javë që edhe Isuf Xhema është në hiekë. në cergën e vogël të odës së burrave. Tri javë që ka nisur udhën e varrit e dredhohet. Tri ditë e tri net që s'i hap sytë e s'jeo shenja jete. Vetëm në të rrallë ndonjë qime miekre që i zgjatet sipër jorganit gati deri te giuniët, lëviz si e mpirë. Duket se ende i rreh diku një damar.

    Rumb tri javë u bënë që e ruajnë kështu Isuf Xhemën meshkuit e shtëpisë dhe pleqtë e tjerë të Bardhanit. Që në të errur e gjer në të gdhirë pishalakët bëjnë dritë në oxhak. Pa u shuar njëri, ndizet tjetri. Kaq net kanë pritur e kanë menduar më pleqtë se për Isuf Xhemën ky ose ai pishalak do të ishte i fundit që bën dritë për të. Po janë ngutur. Edhe sonte duket se po nguten...

    Sapo u ndezën pishalakët e parë, as në gjysmë s'kanë shkuar e si murmurimë prej dheu se nga doli e rrëshqiti një zë i mundimshëm e lutës: Ujë.

    Dikush ngriti kryet nga tavani sikur të lëshohej

ndonjë rrëkezë uji mbi të, dikush i lëshoi sytë nga dera, një tjetër ia nguli rrëshirës së pishalakëve, dikush përdhe e të tjerë të hutuar, të habitur, të papërqëndruar e pak të frikësuar. Pastaj i lëshuan sytë të gjithë mbi të, te drita e flakëve që lëpihej në gojën e tij paksa të çelur. Pastaj i larguan sytë që aty dhe u panë ndër-mjet tyre.

— Foli?! — sikur pyeste vetveten, u çudit dikush.

— Foli, — pak më i çuditur, tha dikush tjetër.

— Foli, — tha pak më guximshëm e më i trimëruar një plak.

— Foli, — shpërthyen njëherazi të gjithë. Vetëm atëherë u përmendën e dikush solli një tas ujë.

— Jo me tas, jo me tas, — bërtiti një plak.

Dikush hoqi me të shpejtë shaminë nga brezi dhe me cepin e saj të njomur ia lagu buzët e shkruvuara.

Mbas çdo lagiejeje Isuf Xhemës sikur i vinte shpirti, sikur këndellej si ajo bima e vyshkur kur edhe prej një pike vese i harlis gjethet...

Po sytë ende s'po i hapte, vetëm gishtat i çaprapikte, sikur donte të kruante a të kapte diçka me ta.

Më në fund, mbyturazi foli prapë.

— Po vijnë...

— Kush?! — pyetën vetveten të habitur.

— Po vijnë... po vijnë, — tha prapë mbyturazi.

— Kush janë ata, babë? — e pyeti i biri, më i moçmi, Uka, që ishte më pranë tij.

— Janë harbue...

— Kush janë ata, babë?

— Mbana, moj tokë!...

— Babë!

— Janë harbue...

— Kush, babë?!

— Lëshona, moj tokë!

— Babë! Babë!

— E zezëdita, bir!

— Mos, bre babë!

— Si ia mbërrita kësaj dite...

— Mos, bre babë, mos fol qashtu!

— Mjerë ne të mjerët çka don me na gjetë...

Tash i çeli edhe sytë e ia rrotulloi odës. Si nëpër mjegull i dukeshin të gjithë. Pastaj ia nguli sytë Ukës e s'ia ndau. Uka mundohej t'i qeshte... ia lëmonte duart, ia lëmonte mjekrën. Po ai s'ia ndante, se s'ia ndante sytë. Një mundim të madh lexonte në ta. Uka më thellë ia hetonte një lot, një lot që s'mund ta mbyste.

— Po vijnë, Ukë, po vijnë...

— Ani, babë, le të vijnë.

Isuf Xhemës iu hakërryen sytë, iu drodhën buzët dhe iu mblodh diçka në fyt.

— Ndigjoj trokëllima kuajsh, Ukë! — foli i inatosur.

Uka e uli kryet e me bisht të syrit pa nga i biri, Bardhi.

— Ukë, ku janë pushkët?

— Gati i kemi, babë.

— Mule bre Ukë, mos i len të vijnë!

Uka pa nga Bardhi. Bardhi nga të bijtë që iu turrën pushkëve e u flugën jashtë...

* * *

Bardh Uka i Ukë Isufit thithte ngutas cigaren që po i mbarohej dhe ecte dhe më ngutas para të bijve. As vetë s'e dinte pse duhej ecur kështu e as s'kishte ç'tu thoshte atyre që e ndiqnin. Kishin kaluar kapërcyellin që i ndante nga trualli e i hidhte në udhën e madhe, që binte mes për mes Bardhanit e, po ta ndiqje pa dredhuar, të çonte fill e në Pejë. Po në Pejë s'kishte pse të shkonte, megjithëse kësaj udhe ishte nisur...

Dhe ishte natë. Dhe ishte ftohtë. Ftohtë i fundvjeshtës që është në prag të dimrit. Një erë ngrice kuiste degëve të pemëve. Toka edhe më e ngrirë. Qielli i murrëtyer që herë e nxirrte, herë e fshihte hënën e ngrënë. Edhe ajo dukej si e mërdhirë e që ngutej për diku, ndonëse nata s'kishte shumë që i rrihte krahët e zinj.

«Ku po na çon kështu, babë?» — mendonin të bijtë.

«Po babaloku, ç'tha ashtu në atë kllapi? Babaloku... babaloku... Sikur t'i ketë folur në vesh vetë zoti... a thua flet zoti?! — mendonin e pyesnin vetveten, të bijtë. «Jo ebu, mjekrën sa të babalokut s'duhet ta ketë?! Si s'e kemi pyetë, ndonjëherë babalokun? Aiiih, ç'muhalife po flasim edhe ne!» — thoshin me vete ata.

Dhe ecnin që të tre mbas të atit. Ishin pothuajse binjakë. Vetëm nga një vit kishin ndërmjet. Edhe emrat i kishin të ngjashëm. Njëri Deli, tjetri Sali e tjetri Ali. Ec e mos i ngatërroje, kur i ngatërronte i ati e jo më babaloku e jo më fshati.

Në një bërryl, pa genë ndarë shumë nga fshati, befás u shfaq një kalorës me kalë për dore. Ndaloi i trembur e i kërcyer Bardhi dhe ndaluan edhe të bijtë me pushkët ngrehur. Derisa u dëgjua një «hej» dhe më pas një «hej» tjetër si përgjigje zgjati një shtangie e një hije e panjohur pritjeje se ç'po ndodh...

Pastaj, «pa ti je, Bardh, a?» Dhe «pa ti, Ramë, je a?». — Atëherë tërrfati dhe kali e të dy palët u afruan. Kali shkumëzonte e avullonte prej rendjes. Kalorësi drithëronte i tëri. Diçka. Ëdshi të belbëzonte e i mbeti nëpër dhëmbë.

«Prej kah kështu, o Ramë?» — e theu ngurrimin Bardhi.

Rama, sikur donte t'i thoshte «çka po të duhet ajo punë», ia ktheu:

— Sylë Rexha veç që s'ia ka mbërritë... «Qyre... Sylë Rexha!... Sylë Rexha!» — e iu picërruan sytë...

— Kurrë më në shteg s'e ke pasë.

— Hajt, Ramë, hajt! — e luhati me inat dorën dhe përsëri tha: — Sylë Rexha! — po jo që ta dëgjonte kush tjetër.

Rama i kërceu kalit në shpinë e ia mbathi. Pa u shkundur mirë troku i tij, si në të shpurdhur e jo në rendje, ndjeu nëpër veshë një trokëllimë zvarritëse të një kali që ia afronte era.

«Palohuni aty!» — u bërtiti të bijve dhe vetë nde-
nji në mes të udhës e u ul këmbëkryq.

Vend më të mirë për pritë s'kishe ku të gjeje. Ishte
bërryl qorr. Nën udhë hendeku i thellë e rrasa guri
në teh të udhës. Mbi hendek një gardh ferrash e arrash
të kaladredhura. Në të dyja anët e udhës njësoj ishte.

«Sylë Rexha!» — mërmëriti me vete Bardhi.

«Shumë prita t'i kam qitë e shumë pritave u ke
shpëtuar... Sonte t'u paska sosë dita!»

Trokëllima zvarritëse sa vinte e afrohej.

«Babë!» — sikur fishkëlleu një zë.

«Palohu aty!» — po në fishkëllimë iu përgjigj zëri
i të atit.

«Babë!» — mezi u dëgjua një fishkëllimë zëri tjetër.

«Shët!» — iu përgjigj më shumë me gisht se me zë.

Bardhi s'luante që s'luante që aty. Kishte hedhur kape-
len e herrkës mbi krye, e herrka më e zezë se nata. Më parë
mund ta shkelje, po jo ta shihje...

«Ja e vras Sylë Rexhën me duart e mia, ja kush
e vret para meje, ma ka borxh edhe gjakun e Sokolit,»
— kishte thënë Bardhi para se ta shtinte të birin në
dhe.

Djemtë ia dinin huqet, ia dinin betimin.

Trokëllima zvarritëse bëhet edhe më ngjethëse.
Ankthi dhe më i madh. Pritja dhe më paduruese. Erërat
herë e largojnë e herë e afrojnë. Po më në fund ja
edhe koka e kalit që zhbiron në bërryl. Pse po zgjatet
kaq shumë? Pse s'shpon më tej? Ç'të ketë nuhatur?
Ç'të ketë parandier? Si kokë shejtani kjo kokë kali!
Mos është vetë kali i dreqit. Po jo, jo... koka po e
tërhiqka me mundim trupin, më mundimshëm këm-
bët... ja edhe Sylë Rexha i varur mbi të! Po kjo hënë,
ç'iu desh që doli tash? Brraf, çohet në këmbë Bardh
Uka.

«O Sylë Rexha!» — i pisket.

Sylë Rexha është paluar pas kalit dhe vetëm një-
rin sy e lëviz pak. Pushkën e ka në prehër dhe as
në mend s'i shkon ta lëvizë dorën drejt saj...

«O Sylë Rexha!» — pisket më shumë e duke iu afruar Bardhi. Pas tij janë edhe të bijtë.

Sylë Rexha mezi e çon pak vetullën dhe e hap pak syrin që ia ka mbuluar gjaku.

«S'jam për ty, o Bardh Uka!» — flet me gulçima.

«S'të kam ditë tuc, Sylë Rexha!» — i briti dhe iu afrua edhe më.

«Paj për së vdekuri po më vret, bre Bardh Uka... se s'jam për ty,» — sikur fliste prej varri, iu duk Bardhit. Kaq i tëhuajtuar e i tjetërsuar, i akullt, me kërrhamë e në hjekë ishte ky zë...

«Na ra Cërnegorja, Bardh! E pat Rugova. E pat Peja. Na preu në besë Veshoviçi... na gjeti gafil, bre hajmedet!...» — dhe u lëshua si i vdekur.

Bardhit iu drodhën duart, iu drodh pushka e disi të turpëruar e ndjeu veten që i ka dalë në pritë një të vrari... E gjuan pushkën. I gjuajnë edhe të bijtë. Sytë i ka lëshuar përdhe dhe i vjen t'i thërresë «bir», ta marrë n'grykë, t'ia rrasë kryet në gji e t'i thotë: «Kush më la pa ty, bir, sonte?!» — këtij që ia kishte shkrumbuar zemrën!

«Kapeni, bre bij!» — e lëshoi zërin si gjëmë Bardhi.

Të bijtë e rrëmbyen për krahësh. Bardhi mbeti i vetëm, duke i ndjekur me sy ata dhe duart e mbushura me gjak të nxehtë, që i dridheshin në dritën e hënës.

Hëna këqyrte retë dhe ikte prej tyre. Retë e ndiqnin këmba-këmbës...

«Me tokë teme mreti çka ka?!»

II. ZEZONA

Lajmet e këqia thonë se i përhap vetë era, janë më të shpejta se era.

Mbylle sa të duash një gojë, një gojë tjetër i ka marrë më parë. Goja-gojës kanë marrë dhenë. Dheu s'mund t'i mbajë të gjitha. Ia shfryn qiellit. Qielli ia gjuan dheut. Ato përplasen midis qiellit e dheut. Toka e fortë e qielli i lartë, për çka thonë... Edhe dheu qenka si njeriu. Po as dheu s'e di, as njeriu s'e di kush duron më shumë!

«Mos e shkel, biro, tjetrin aty ku s'shkelet, se edhe atij i dhemb, edhe ai thotë, kuku, nanë, edhe ai s'duron...» — kanë thënë pleqtë e urtë. Kështu kanë pasë thënë pleqtë tanë. Po çka thotë knjazi i Malit të Zi, po çka thotë krali i Serbisë se...?!

«Janë çue peshë, hë për kryet e tyne e paçin!» — luten plakat.

Eh, ky Ballkan i vogël me kaq shumë popuj e me kaq ngatërresa! Po këto ngatërresa dashkan t'i zgjidhin vetë kralët e Ballkanit... Paskan lidhur besë ndërmjet tyre, besë kralësh, siç i thonë. Në fillim vetëm ai i Serbisë me të Greqisë, pastaj edhe me të Malit të Zi e të Bullgarisë që t'i binin Turqisë e ta shpornnin prej Ballkanit. Para pesëdhjetë vjetësh e paskan lidhur këtë besë. Dhe tash edhe Rusia u thotë se ka ardhur dita...

82847 37543

Edhe shqiptarëve u paskan çuar fjalë: «Ndihtonani t'ju çlirojmë!»

«Paj sa me e la gojën...» — thanë edhe plakati. Dhe lufta me Turqinë kishte nisur fill pas kryengritjes së madhe të shqiptarëve, kur gjashtëdhjetë mijë kryengritës, pasi çliruan të gjitha qytetet e Kosovës, marshuan për në Shkup.

«...Janë çuditë shtatë kralia,
sot në Shkup na ra Shqipnia.»

thotë një këngë.

Me javë dhe muaj zgjati kjo kryengritje. As kësaj here s'fituan shqiptarët. As kralitë e Ballkanit dhe as Evropa s'e desh fitoren e tyre. Qenë fillikat. Në një rën anë kralët, në anën tjetër Rusia e Franca ndihmuan Turqinë që ta shuante e mbyste edhe këtë kryengritje.

E lodhur, e dërrmuar prej kësaj lufte me shqiptarët që s'kishte pak muaj që ishte ndërprerë, e sëmurë, e gangrenizuar përbrenda ishte bërë si ujkonjë plakë, raktike e pa dhëmbë në gojë kjo perandori e Osmanëve, dikur tmerr për popujt, kërbaç për Evropën, Azinë e Afrikën, që kralët xhuxhë të Ballkanit tash e tërhiqnin për bishti dhe e gjuanin me gurë si bushtrenë...

Njëri pas tjetrit binin qytetet, binin krahinat. Ushtria perandorake vetëm ikte, ikte, këmbët dhë s'i zinin...

Njëri pas tjetrit shkuleshin e shkeleshin flamujt. Gjeneralët e kralëve ngulnin të tyret. Trumbetat binin e popët bekonin dheun ku shkelnin gjeneralët, bekonin topat, bekonin zjarrin e tyre. Bekonin shpagën e pesëqind vjetëve. Disfatat ishin harruar. Ngadhënjimi ishte kthyer përsëri. Edhe car Dushani po të ishte ndryshe s'kishte si të gëzohej...

«Zhivio kral! Zhivio car?» — brohorasin popët dhe ushtarët.

«Ballkani ballkanasve! Ballkani është i kralëve!» — i vringëllojnë shpatat gjeneralët.

«Sllava... nasha... zhivio!» — brohorasin popët, brohorasin ushtarët.

Dhe derdhet vera dhe derdhet gjaku...
Kështu hyri vjeshta e 1912-s në Ballkan.

* * *

Që në fillim u duk se kjo lidhje kralësh s'ishte bërë për të mos u zgjidhur më.

Mali i Zi, i uritur për tokë, s'e donte vetëm Rrafshin e Dukagjinit, pse jo të gjithë Kosovën, Shkodrën e deri ku mund të shtrihej. Ndërsa Serbia, e etur për det, thërriste vetëm «Durrës, Durrës!» po ndërkohë kishte push-tuar Kosovën dhe s'i pëlqente aspak që Mali i Zi po merrte tokat që ishin lakmia e saj. Shpejtohej Serbia, shpejtohej Mali i Zi se kush të zhvatte e gllabëronte toka shqiptare sa më shumë.

Dhe kralët bërtisnin «urra!»
«Sllava je nasha!»¹⁾

Trupat malazeze kishin hyrë në Plavë, kishin hyrë në Guci, kërcyen në Rugovë e ranë në Pejë. Edhe Malësinë e Gjakovës e kishin marrë edhe po bëheshin gati të zbrisnin Lugut të Drinit e t'i binin Shkodrës. Po serbët kishin zaptuar Prizrenin e Lumën para tyre e s'mund t'i linin malazezët të kalonin andej. «Në daçin, le të mësyjnë nga ana e Podgoricës,» — kishte thënë krali i Serbisë.

Dhe kështu filloi grindja e kralëve.

---

1) Lavdia është jona.

Knjazët e Malit të Zi s'e kishin harruar turpin e inatin e tridhjetë vjetëve, kur Kongresi i Berlinit u fali Plavën e Gucinë e shqiptarët ua kthyen gjeneral Mark Milanin pa asnjë ushtar në Cetinë.

Dymbëdhjetë mijë ushtarë mbetën atëbotë këtu të vrarë...

*«Edhe Limin e shitoftë zana
që s'po i çon trupat fort larg,
po deri në Taslixhe e Vishegrad!»*

Kishin guxuar atëbotë shqiptarët t'i kundërshtonin vendimet e Berlinit e të vetë Stambollit:

«Me tokë teme mreti çka ka?!»

Po tash s'ishte si atëherë.... «Edhe në qoftë pulë shqiptare, mbyteni!» — i kishte urdhëruar ushtarët gjeneral Veshoviçi.

Tash vinte me topa e me më shumë ushtarë. Garnizonet e vogla turke ia kishin mbathur pa u afruar mirë. Vetëm pushkët e shqiptarëve i kishin pritur sa mund t'i pritnin. Veshoviçi kishte hyrë triumfalisht në Plavë e Guci.

Vetëm pas një gjysmë ore që kishte hyrë kishte lëshuar urdhrin: «Edhe me grë, edhe me fëmijë të djepit ju dua të mblidheni në sheshin e qytetit për dhjetë minuta!»

Kishin kaluar 10, 20, 30 minuta e rrafsh një orë dhe asnjë për be s'kishte dalë. Kishte pritur, s'mund të priste më. Qyteti ishte i shkretë, krejt si i vdekur. Zemërimin të tij iu sos durimi. «Mos kanë ikur? Mos kanë vdekur?» — iu drejtua familjeve malazeze që ishin përzier me ushtarët. Po ata i thanë se kishin vendosur të mos binin gjallë në duart e tij.

Veshoviçit i kërcyen xhindët, urdhëroi të gjuanin me top kullën e parë. Gjylja u vërvit e ra mbi çati. Çatia

u shemb e kulla mori zjarr. Klithmat e ulërimat e kapluan qytetin. Veshoviçi u ngërdhesh. U ngërdheshën edhe ushtarët. Ra boria e ra trumbëta. Krakëllinë dyer e dritare. Nga dritarja e katit të katërt doli një kokë plaku.

«Ju vraftë zoti, ju vraftë!» — bërtiti ai.

Veshoviçi ia rrëmbeu pushkën një ushtari e ia dha në birë të gojës. Plaku u anua e pastaj u rrokullis e ra copë e çikë mbi kalldrëm.

Përsëri ra një heshtje angështie që po zgjaste. Qyteti edhe më i shkretë dukej, i ngjante një varri të braktisur, të trishtueshëm e të mallkuar. Po dikah se nga doli e erdhi një kujë e kukamë. Veshoviçit ia shpoi veshët dhe e ktheu kryet mbrapa. Një grua e veshur me të zeza çirrej, lemerisej e lebetitej... Ishte e veja e Stankos, atij Stanko Shqepanoviçit, informatorit më të mirë të kralit për Plavë e Guci, për të cilin u fol shumë e kurrë s'u mor vesh se ku u mbyt a kush e vrau. Humbi si shurra e pulës...

«Bozhe moj! Kuqa... moja kuqa!»¹⁾ — bërtiste në kupë të qiellit gruaja me të zeza dhe sillej e kërcente rreth vetes si grërez e trullësor.

«Quti kukavica jedna! Quti sram te billo! Quti persille ti oçi! Quti bog te mazao!»²⁾ iu hakërrye e iu shfry Veshoviçi edhe me vrer sharjesh të tjera që s'i zë dot as goja e një ushtari.

Ishte si i ndërkrayer, i tërbuar, i harbuar dhe gati do ta kishte bërë të pushonte përgjithnjë sikur në atë çast të mos rrapëllinin dyert e shtëpive e të mos dilnin gratë e para me djepa para duarsh. Ishin vetëm tri. Qenë tmerrësisht të trembura. Thoshe pikë gjaku s'u ka mbetur në fytyrë, ndonëse po pëlcitnin nga shëndeti e dimitë i tregonin edhe më të bëshme sesa ishin. Ato ngurronin te dyert gjysmë të hapura.

---

1) O zoti im! Shtëpia... Shtëpia ime!

2) Pusho, qyqe! Pusho të mbuloftë turpi! Pusho të plaçin sytë! Pusho zoti të marroftë!

«Ne bojse, ne bojse!»¹⁾ — u thoshte zëri i një oficeri.

«To su bosanke»²⁾ — foli një plakë malazeze.

«Ovamo, ovamo!»³⁾ — i ftonte me dorë oficeri.

Gratë, pasi kthyen njëherë kokën prapa, sikur të pyesnin dikë a të niseshin apo jo, i bënë hapat e parë rrëshqitas.

«Ne bojse, ne bojse!» — i ftonte zëri i oficerit të ri gjatosh, me mustaqe të holla e të zeza që rrinte për-krah Veshoviçit. Veshoviçit s'i pëlqente kjo ndërhyrje, po s'kishte ç'i bënte, ishte nipi i knjaz Nikollës.

Pas tyre doli edhe një grusht jevgjish, të mbledhur nga frika. Pastaj plaka, pleq, gra, vajza e turma fëmijësh shqiptarë. Vetëm burrat s'po dukeshin.

«Ne bojse, ne bojse!» — i ftonte zëri i adjutantit gjatosh.

«Bërzhe, bërzhe!»⁴⁾ — s'iu durua Veshoviçit të urdhëronte.

Veshoviçi ishte mërdhezë e turfullonte. Mrrolat sikur do t'ia çanin e do t'ia rrëzonin kapelen që i kërcente mbi krye, herë më shumë e herë më pak. Gjatoshi iu afrua e i pëshpëriti diçka në vesh. Veshoviçi sikur s'donte ta dëgjonte, sikur krejt fajin ky t'ia kishte. Ishte i inatosur, i mllëfosur, duhej të shpërthente, të zbrazej diku, dikujt...

«Po s'dolën burrat tuaj për dhjetë minuta këtu, do t'jua rrafshoj shtëpitë e do t'i shkrumboj bashkë me minjtë!» — iu kërcënua turmës dhe fjaftjueshëm⁵⁾ i zgjati duart me gishtat të hapur nga topat.

Turma u llahtarisi. Fëmijët ia plasën të qarit. «Ba-

---

1) Mos kini frikë, mos kini frikë!

2) Këto janë boshnjake.

3) Kënde, kënde!

4) Shpejt, shpejt!

5) me shpejtësi ere

bë,» — thërriste ngashërueshëm njëri. «Nënë,» — mezi fliste tjetri. Pastaj veç «Babë», «Kuku, babë!» dhe nënat s'mund t'ua ndalnin vajin. S'mund t'ua ndalnin piskamat.

Pa kaluar të dhjetë minutat gjëmoi zëri i Veshoviçit: «Kapetan Sava Llazareviç!»

Oficeri i befasuar u turr me vrap dhe ndenji si qiri para tij.

«Izvolte gospodin generale!»¹⁾ — mundi të thoshte pa iu marrë goja.

«Prvu desetorku na streljaneje!»²⁾, — urdhëroi prerë e pa ia lëshuar sytë.

Kapiteni me dhjetë ushtarë veçoi dhjetë gra me fëmijë ngrykë, vetëm pak hapa nga turma. Ushtarët, posa u dha urdhri për zjarr, qëlluan menjëherë. Gratë u plandosën përdhe jo larg njëra-tjetrës. Kapiteni e bëri kontrollin me bajonetë. Vetëm njërit nga fëmijët s'i dilte shpirti kollaj. Kapiteni e ngriti në majë të bajonetës dhe e përplasi mbi kalldrëm. Vetëm atëherë fëmija nuk cijati më. Rrëketë e gjakut u lëshuan kalldrëmit... Para këmbëve të Veshoviçit qe një gropë dhe aty u ndalën, s'shkuan më tej. Gropa u mbush shpejt, u bë si pus i vogël. Veshoviçi s'ia ndante sytë. S'ia ndante as Sava Llazareviçi. I ishte tharë fyti etjeje. Currilat e gjakut llokoçiteshin në gropë...

Kur i ngrinin sytë përpjetë, secilit i dukej për tjetrin se i kishte të kuq, prej gjaku.

* * *

Edhe para Rugovës lajmin e kobshëm e kishte marrë Peja.

«Hataja e zezë na gjeti... — thoshin ata burra të Plavës e të Gucisë që kishin mundur të iknin.

«Mjerë ata që janë gjallë,» — vajtonin gratë e tyre.

1) Urdhëroni, zoti gjeneral!

2) Dhjetëshen e parë në pushkatim.

Fëmijët as që mund të flisnin, as s'mund të qanin... Ishin të tmerruar, të llahtaritur, me sy të dalë prej vendi, të palëvizshëm, të humbur krejt diku, që s'shihnin veç bajoneta, gjak, flakë, tym... asgjë më tjetër nuk shihnin dhe kurrë më s'do të mund të flisnin, kurrë më, sa të ishin gjallë...

Pejanët mundoheshin ta qetësonin veten dhe këta të mjerë. S'donin dhe as s'mund ta besonin se edhe ata do t'i gjente fati i tyre.

Plavjanët bënë be me lot ndër sy se Malin e Zi e ndihmonte Rusia. «Jo me topa, po me ushtarë. Si mizat janë. I shkoinë mbrapa ushtrisë malazeze. Na u qorrofshin sytë...» — thoshin ata. Guciasit ua përforconin benë.

Dhe pastaj herë njëra palë, herë pala tjetër niste e tregonte.

Plavjanët thoshin: «S'kishim ç'të bënim, ishim pak e pushkë s'kishim.» Guciasët po ashtu thoshin.

Nganjëherë grindeshin jo kush qëndroi më shumë. Jo kush u dorëzua më vonë. Jo kaq veta u vranë prej nesh, jo kaq veta u vranë prej jush dhe në fund secila palë thoshte: «S'kishim ç'bënim...»

«Paj goja s'e thotë, sytë mos na pafshin ç'kemi pa... natës së varrit ia tregofshim...» — thoshin plavjanët.

«Ma zi se e kanë tregue, xhehnemi s'mund të jetë, as nata e varrit ndryshe s'asht veç qashtu,» — thoshin guciasit.

Dhe kallëzonin se si atë natë i kishin ngujuar gjithë burrat në ban dhe u kishin thënë se është nata e fundit për ta si shqiptarë, në mëngjes do të vinin popët t'i kryqonin... «Dhetë e nga dhetë na nxirrnin... Na pyesnin për emna. Të parit i ra për hise Bajram Mekulit... Prej derës së mirë boll ishte, po emnin s'ia kishim ndigjue as për mirë, as për keq. Hiç s'e dinin punën e t'ij. Paj oka me ia zgjat bishtin, për trim kush s'e ka numërue... Kur po e shtynin ushtarët me bajoneta dhe e vecuan pak prej të tjerëve, thamë kur t'ia nisë kukamës. Po jo, qe

besa jo... Sytë kokërdhok i kishte e s'ia ndante popit! Popi i ishte afrue e ia tundte kryqin te hunda. Bajrami e anonte kryet anash, popi s'i ndahej që s'i ndahej me kryq: ai ik e ky ndiq. Sa herë i largohej kryqit, ushtarët e shponin me bajoneta... «Bio si Bajram, sad si Bogdan, tako i knjaz hoçe i bog zheli,»¹⁾ — i thoshte popi tue kryque. Po Bajrami, Bajram donte të mbetej. Paj vikama e tij në vesh të zotit, sa edhe popit i ra kryqi nga dora... «Ou-u-u-u, Baj-r-a-m more jam e Bajram jam kenë...» — thërriste në kupë të qiellit ai burrë. «Kazaçu ti ja, kazaçu ti ja,»²⁾ — ulërinte e shante sa mundej kapiten Sava. Aiih mozomakeq!... Me bajonetë ia shkroi kryqin në ballë. Po kjo s'qe gja ç'na panë sytë pastaj... Bajram Mekulin e varën për kambësh... Edhe të tjerët kështu i varën... Që të dhetë... që të dhetë, more hajmedet! Po as kjo s'iu duk boll katilit, as me këtë s'u nginj... Kemi pa gazep, vëllazën, gazep... I morën gratë e tyne, more hajmedet, e ua mbushën dimitë me sanë e ua dhanë flakën. E hingërizej popi, hingërizej kapiten Sava... E lemeriseshin gratë e zeza...

Ah, more vëllazën, ç'na kanë pa sytë tanë!...»

Siç tregonin ata, burrë që i thotë vetes burrë s'duhej të kishte mbetur as në Plavë, as në Guci, të gjithë i paska bërë batare ai farë kapiten Sava. S'flisnin për ata që kishin pranuar të kryqoheshin, ata ishin në «defterin e shkjeve», po për ata që luftuan e qëndruan sa mundën dhe për ata që s'e mohuan vetveten e emrin shqiptar... ata s'ishin më.

Dhe pejanët thoshin: «Mos na gjettë çka ju paska gjetë!»

---

1) Ke qenë Bajram, tash je Bogdan. Kështu do knjazi e kështu vetë zoti desh!

2) Do ta tregoj unë, do ta tregoj unë.

«Po të jetë përzie Rusi në këto punë, ka me krisë e madhja,» — kishte thënë mulla Emmini në Xhaminë e Gjylfatinit.

«Si e madhja?!» — ishte çuditur xhemati atë të premtë.

«Turkia e ka një halet që ia lëshon Rusit në Miskov, Serpit në Beligrad e Cërnaqores në Cetinë e i xhumhizë, i bën pifti-pifti...» — kishte thënë mulla Emmini dhe e kishte afruar shuplakën e dorës te mjekra e i kishte fryrë me hukamë...

Këto fjalë të mulla Eminit ishin përhapur saora në të gjithë Pejën e qyteti veç me to merrej, disi i lehtësuar prej tmerreve të treguara nga plavjanët e guciasit e sikur donte t'i ikte rrëqethjes që e ndiqte si mjegull...

Po vetëm për pak orë, se në qytet ia behën një turmë rugovasish që e tronditën dhe e rrëqethën përsëri qytetin me tregimet e tyre.

«Ç' Turki, more-e! — e kishte zgjatur britmën e zemërimit Sali Ukella majë atkisë. — Ç'Turki, more! — bërtiste çarshisë. — Turkinë e ka hangër dreqi. Po kush i thotë vetes shqiptar e bir shqiptari, ejani mbas meje!»

Turma njërin sy e mbante tek ai e tjetrin të trembur nga «asqerët e babës mbret» të strukur në Kërshllia.

Sali Ukella pup tek Ura e Zallit, pup në Zatra, pup në Karagaç, pup tek Ura e Gurit e prej aty në udhë të Podgurit e te Kroni me Qepa e ndalte vrapin...

Troku i atkisë e vikama e tij ia rrëqethnin shtatin qytetit, ia ndiznin gjakun e ia shkërmoqnin eshtrat...

Hallakamës së qytetit i shtohet Bistrica e turbulluar dhe e fryrë për së tepërmi. Përbirohej urave me ofshamë e gjëmë. Te secila urë dukej se e ndalte pak turrin, sikur do të lidhte te këmbët e saj ndonjë shall të bardhë qenari, po sikur pendohej dhe e merrte prapë me vetë. Vetëm ndonjë kalë, ndonjë kokë e trup njeriu i linte aty.

I sillte nga Rugova. S'mund t'i çonte më tej, s'mund t'i mbante më. Drini ishte larg. Edhe ai mjaft i kishte të vetët...

* * *

Furisë malazeze dukej që s'po i ndalej turri. Ishte shkelur edhe Rugova, prita më e fortë për në Pejë. Po nëse që thyer kjo pritë, Peja ishte pritë vetë e s'mund të kapërcehej kollaj. Veshoviçi e dinte... Po edhe pritës i duhen bërë leqe, i duhen qitur kurthe. Dhe e nisi ushtrinë në dy drejtime: nga gryka e Rugovës që i priu vetë dhe nga gryka e Deçanit.

Dhe kështu qytetit as s'kishte kush t'i vinte në ndihmë e as s'kishte si të ikte prej tij.

Nuk mund të thuash se nuk u bë luftë e as nuk mund të thuash se Veshoviçit iu vranë pak ushtarë. Ndoshta nuk do të ishte nënshtruar e ndoshta do ta kishte lënë gjithë dimrin të angullinte si qen i uritur e i mërdhirë para portave të saj Veshoviçin, sikur të mos e kishte kapluar njëfarë paniku gjithë qytetin që e përhapnin vetë «asqerët e babës mbret» në Kërshlla, që as vetë s'e bënë bamba një pushkë e as pushkët s'ia dhanë popullit që u lutej...

Po tash ç'të thuash më kur Veshoviçi kishte hyrë në qytet dhe i hapeshin dyert e Patriarkanës e popi serb e bekonte... Ai do të donte që të ishte Janko Vukotiqi, gjenerali i Serbisë, po ai po vonohej... E në fund të fundit a s'ishin «braça»,¹⁾ isti krv»²⁾, «isti krst»³⁾ «isti jezik»⁴⁾?

Dhe pleq e fëmijë serbë e malazezë, nja tre-katërqind që i pati Peja, ia shtronin rrugën me qilima gjeneral Veshoviçit të tyre e hidheshin në «kollo» e brohorisnin «zhivio».

- 1) Vëllezër
- 2) i njëjti gjak
- 3) i njëjti kryq
- 4) e njëjta gjuhë

III. DUELI

Gjenerali pak ndryshim ka nga ushtarët kur marshohet e luftohet. Vërtet ai i urdhëron ata, po edhe vetë është i urdhëruar, në mos prej të tjerëve, prej vetvetes. Madje është edhe pak më keq se ata. Se mund të qëllojë të flejë si ata, pa i hequr çizmet si ata e ta pësojë si ata. Se edhe disfatat atij i mbeten... Le që i mbeten, po i shkon edhe kryet. E ushtarëve higgjë s'u thotë kush. Vetëm për fitore është pak më ndryshe. Për fitore bëhesh i lavdishëm. Po edhe ajo drej lavdie ndahet përgjysmë me kralin...

Pak a shumë kështu që duke menduar atij mëngjesi të parë në Pejë gjeneral Veshoviçi në sarajet e Sefer Begollit.

Këtë farë Seferi e kishte takuar disa herë në sarajet e knjaz Nikollës. As atëherë s'i kishte pëlqyer dhe as tash s'e fshihte neverinë e pështirosjen për të. Jo se s'ishte për t'u parë, jo se ishte ndonjë mbrapshtan, keqotë, gungaç, çalaman, xhuxh a ndonjë lëngatë që të dhembin sytë e të çon të vjellët kur ta shikosh, për të mund të thoshe se është i bukur, i përsosur e mashkull ideal për gratë e haremeve; por se si të bënte ta pështysh, ta

---

1) kushëri

shash, ta poshtërosh, ta rrahësh, ta shqelmosh... Që para tre vjetësh e njihte. Më 1910 vetëm sa e kishte parë. Më 1911 pat ndenjur më gjatë, gati një muaj, dhe knjazi i bënte nderime të veçanta. Edhe ai, edhe kralica e thërrisnin «rogjo»¹⁾ dhe shëtisnin me të krah për krah. Para pak muajsh e kishte parë së fundi. Ishin përshëndetur si të njohur të kahershëm: «Gje si rogjo!»²⁾ Dhe ja përsëri me «rogjo» po e përshëndet.

Që do t'i bënte konak e do t'ia shtronte darkën deri në gju, ky farë Sefer Begolli që gjysmën e Pejës, thonë, të vetën e kishte, e dinte, po që do t'ia sillte përpara shtatë gratë e haremit të tij e do t'i thoshte «vërja syrin njërës, rogjo», kjo as nëpër mend s'i kishte shkuar...

«Të kesh qenë gjithë ditën ushtar e në mëngjes të gdhiesh kral, kësaj i thonë ç'i thonë... Ç'kral, more. «Bogami kao malji, bog,»²⁾ — mendonte i çuditur me veten Veshoviçi dhe s'e kishte mendjen fare te boshnjakja Zeliha, që s'i shqitej nga prehri e ia krihte mustaqet me krehër të fildishtë, mendjen ia kishte pushtuar lavdia dhe e kishte rrëmbyer të tërin, s'e zinte më Mali i Zi, shumë i vogël qe për të, s'i hynte në sy as Peja, ndonëse i pëlqente si kryeqytet i mbretërisë që do të krijonte. Ai do të pushtonte, do të pushtonte: lavdia ishte e tij, për të ishte ruajtur... edhe car Dushani zili do t'ia kishte atij Veshoviçit të Malit të Zi, që pak e përfillnin në oborrin e knjazit e vetë knjazi përqeshej e fliste nën hundë: «Onaj gllavonja»³⁾ ...Kishin për ta parë kush ishte «gllavonja», rrondokopi e dangalli, kishin për ta parë...

Zelihaja s'kishte si të hynte në mendimet e tij, as s'kishte ç'i duheshin. Ajo ishte e «hijshme» për një natë si ajo e për një mashkull si ky e nata tjetër i dukej gjatë... Ia përdridhte majat e mustaqeve dhe gudulisej me to. Veshoviçi e shtynte lehtë e lehtë i bërtiste «dos-

---

1) Ku je, kushëri!

2) Pasha zotin si zot i vogël.

3) Ai kryemadhi.

ta»¹⁾). Ajo lëpihej si macja e s'i shqitej si macja. «Vithet e Zelihasë zbutin tigrin e jo më atë Vesh-viçin,» — i thoshin njëri-tjetrit dyqanxhinjtë e Pejës.

E me të vërtetë Veshoviçi s'ishte krejt ashtu siç e kishin kallëzuar... Tash ushtria plaçkiste sa mundej e ai kapiten Sava batare i bënte burrat, po ama veç ata që e kishin pritur me pushkë e më rrallë ndonjë që i kundërshtonte urdhrat e tij, a ndonjë që i dukej si kapadai, a veç pse e mbante qeleshen mbi sy... rrallë bre, rrallë për «bigarihak,» kurse Vesh-viçi, se kështu nisën t'i thoshin ata që e hanin o-në nëpër dhëmbë, paska thënë te Sefer Begolli: «Mos më ngucni se s'ju nguc. Jam çliruesi e jo pushtuesi. Jua hoqa turkun shpine e s'po ma dini për faleminderit!»

Era e këtyre fjalëve frynte në gjithë qytetin. Sefer Begolli e sejmënët e tij i ndihmonin të frynte më shumë.

«Dy sytë me ia nxjerrë këtij mileti, s'ta di për faleminderit,» — paska thënë Ibish Ukshini, ai lypësi mbrapshtan e kopallaxhiu më nam, që më shumë kishte kopalla se cukla veshur. Po shumica thonë se këtë kopallë s'e ka të vetën, e ka dëgjuar prej hanxhiut e ai genka më beter se ky.

* * *

«Pasha ato tri netët e Pejës, » — do të thoshte Veshoviçi, sa herë që ta rrumbulloste faqoren e «shlivovicës» e sa herë që të kishte kujt t'ia thoshte. Eh, ato tri net!... S'e la më gjatë knjazi të rrinte. E urdhëroi të marshonte në Gjakovë, menjëherë, shpejt dhe me vrap, të mos hynin serbët para tij... I iku Prizreni, ia morën prej duarsh, po të mos i ikte Gjakova se...

Dhe u nis qejfprishur, i mrrolur e «kaskanxhi», në atë mëngjes me brymë, të ftohtë e me erë të lagësht. Ushtria e ndiqte mbas. Me urra dhe me «zhivio» e ndiqte dhe e mbulonte. Donte që të ngrohej vetë dhe ta trimëronte edhe gjeneralin majë kalit...

1) Mjajt.

Këto britma e hurrpama e faqores së «shlivovicës» sikur ia ndezën gjakun. Përsëri e sundoi dhe e gllabëroi me gjithë kalë çmenduria e madhështisë. Lavdia i kërcente si lavire para sysh, si Zelihaja lakuriq e ai zgjaste dorën ta kapte, ajo i ikte, gjithnjë i ikte, e ai e ndiqte, gjithnjë e ndiqte ta kapte...

Një mijë vjet iu duk larg Gjakova, një mijë vjet... Po tash ishte pranë saj, pranë saj ishin edhe serbët, ndoshta edhe më afër se ai.

«Gje hoj jadan?!»¹⁾ — i bërtiti Janko Vukotiqit, gjeneralit të serbëve.

«Natrag, sinko, natrag!»²⁾ — ia bëri me dorë ai, pa e kthyer kryet.

Po si mund të kthehet mbrapsht ai Veshoviçi i Malit të Zi prej një fjale të atij kokëkrisuri e kapadaiu të Serbisë? Ai vetëm knjaz Nikollës i bindej, madje as atij s'di a do t'i bindej tash, tash që do t'ia rrëmbenin lavdinë, kur vetëm e tija ishte.

Që këtu u shtua e krisi sherri, nisi prishja e nisi zënka. Në këtë zënkë e në këtë grindje do të hyjnë edhe kralët e do të merren edhe sot e kësaj dite historianët e të dyja palëve. Faji do të kapërcehej herë te njëri gjeneral e herë te tjetri. Po «faji» më i madh i binte Gjakovës që s'i ishte ndodhur pak më parë o njërit, o tjetrit gjeneral.

Të dyja ushtritë kishin rrapëlluar e kalaruar nëpër qytet. Dhe qyteti ishte shqyer inatçe prej tyre. Lumi Krena, i trazuar prej kufomave, gjakut e britmave, i ndante në mes e i pengonte t'i hidheshin në fyt njëra-tjetrës e qyteti të kishte vetëm një zot. Përgjatë lumit bënin rojë ushtarët, as natën, as ditën s'flinin. Nga njëri breg në tjetrin gjuheshin kërcënimet e shikimeve dhe sharjet. Mjaftonte një pushkë të kriste e do të pëlciste lufta ndërmjet tyre. S'kishte si të bëhej ndryshe. S'mund të zgjaste më shumë se kaq. Plot një javë kjo

1) Ku shkon, more i mjerë?!

2) Kthehu mbrapsht, biro, kthehu mbrapsht!

tendosje dhe kjo urrejtje e shpërthyer ndërmjet tyre më zi se për shqiptarët.

S'ishin më «braça, isti krv, isti krst, isti jezik», ishin kundërshtarët e tyxharë që s'mund të merren vesh më, që s'mund t'i ndajnë më fitimet përgjysmë, deri këtu e kishin ndjekur gjahun si zagarët...

Gjeneralët patrullonin përgjatë lumit e sytë s'i hidhnin përtej, i ruheshin provokimit dhe prisnin urdhrat e krallëve që, me sa dukej, po haheshin më zi se qentë.

Një ushtar malazias kishte dy ditë që byrlykej si dem e u kërkonte mejdan ushtarëve serbë. Janko Vukotiqi e kishte mbledhur shtabin e tij dhe kishte vendosur t'i çonin fjalë Veshoviçit e ta bënë një takim, ndoshta do të merreshin vesh e do të ftoheshin gjakrat...

Dhe takimi u la të bëhej jashtë qytetit, në një lëndinë që e quajtën asnjansë e ku do të ishin shtabet e të dyja palëve.

«C'është me ju kështu, — ia nisi Vukotiqi, — as një pushkë s'e shkrehët e kërkoni të merrni për vete krejt qytetin! Jo vetëm qytetin që e kërkoni, po edhe na kërcënoni... Si guxon, more, ai ushtari juaj...?!»

Veshoviçi s'e la ta mbaronte fjalën.

«Ju doni të na rrëmbeni lavdinë, jeni të pabesë, ne hymë para jush në Gjakovë,» — ia ktheu më me füllëk.

Jo ju, jo ne, dhe gjeneralët i çuan duart te revolet. Po të mos u kishin hyrë në mes adjutantët, do t'i kishin qeruar hesapet me njëri-tjetrin.

«Të na e shajë edhe kralin ky gërdallë e të durojmë, a?» — turfullonte Vukotiqi.

Atëherë edhe ushtria që s'ishte larg tyre shpërtheu me britma historike: «Mejdan, mejdan.»

«E «bogami»... veç mejdani i ndan këto punë,» — u nxeh në hekura Vukotiqi.

«E bogami hoçu i ja,»¹⁾ — iu kthye turrshëm Veshoviçi.

---

1) Pasha zotin edhe unë dua.

«Çekaçu te budallo jedan, çekaçu te,»¹⁾ — si nëpër dhëmbë mërmëriti Vukotiqi. Po Veshoviçi e dëgjoi e ta mësyu...

«Lëre, se ai është më budallë se ti!» — u mundua ta qetësonte adjutanti.

«Kush?!» — bërtiti më i nxehur e më i papërmbajtur Veshoviçi, që as për budallë më të madh se veten s'donte ta pranonte kundërshtarin e tij.

* * *

Dueli do të bëhej me shpata. Kështu u vendos nga komisioni i përbashkët. Dhe s'mund të ishte si të tjerët dhe s'ishte parë e dëgjuar deri atëherë ky duel. Se kujt i shkoi ndër mend e kush e propozoi i pari, nuk dihet, po dihet vetëm se u nis të bëhet e nuk u bë.

Ushtarët malazezë hapën një gropë. Në atë gropë deri në brez hyri Vukotiqi. Ushtarët e ngjeshën dhe e shtrënguan dheun që të mos mund të lëvizte.

Ushtarët serbë hapën gropën tjetër dhe në të u rras Veshoviçi. Edhe këtë e shtrënguan mirë e mirë dhe u larguan.

Tash ishin ballë për ballë e mund të shfrynin e shanin sa të donin. Me duar s'kishin ç'bënin, s'e preknin njëri-tjetrin e shpatat s'po ua sillnin.

Dhe ia nisën e u shanë, po si zotërinjtë, si kalorës fisnikë... Ia nisën me ushtrinë, me topat, me oborret mbretërore, me kralët e përfunduan te kralicat. Këtu u shanë më shumë. Thanë për secilën kralicë se ia kalonte edhe Katerinës së Rusisë. Thanë e ç'nuk thanë... Vetëm ushtarët i dëgjuan, si dëgjoi kush tjetër.

Kur erdhën shpatat, i kishin harxhuar sharjet, po disi edhe inatet. U panë sy ndër sy e ndenjën gjatë duke u parë. Secili ia hetoi tjetrit nga një lot, jo prej frike, ç'është ajo fjalë, po prej dhimbjes për njëri-tjet-

---

1) Po të pres, budallë i marrë, po të pres.

rin. Në fund të fundit pse të vriteshin e të qeshnin shqiptarët me ta, kur mund të pajtoheshin fare mirë dhe ta ndanin Gjakovën përgjysmë, përmes lumit Krena, ashtu siç e kishin. Sikur kishte pak toka të tjerë Shqipëria për t'i pushtuar e kishte mbetur puna deri këtu!

Sa i zgjatën e i kryqëzuan shpatat, e kuptuan se s'mund të luftonin kundër njëri-tjetrit. Të dyve u ranë nga dora dhe s'u përpoqën t'i merrnin prapë.

Kur i nxorën nga gropat, u përqaftuan e u puthën me aq mall e dashuri, sa thoshe s'do të mund të shkëputeshin kurrë. Pas tyre u puthën edhe shtabet e pas shtabeve ushtritë...

Të dy gjeneralët pinë «shlivovicë» gjer në mëngjes dhe gjithë ditën vollën...

IV. SAVË BATARJA

Tri ditë që kishte rënë Peja. Tri ditë e tri net Bardhani i ngjuar nëpër kulla.

Ditën e katërt u gdhi i rrethuar.

Rrethimi erdhi i beftë, fill pas ca krismave të këqija që u shurdhuan e s'u ndien më. Pas atyre krismave qentë s'po i mbante zinxhiri, lehnin e angullinin sikur po u afrohej ujku. Angullima e tyre u bë e padurueshme. Kishte diçka çjerrëse, kafshuese, frikëndjellëse e të kobshme...

Ata qenë që i këputën zinxhirët dhe mësynë te sheshi i xhamisë, ku ishte kapiten Sava me ushtarë, u bënë batara.

Dhe kjo qe batarja e parë e kapiten Savës në Bardhan...

* * *

Te sheshi i xhamisë, më në fund, i kishin nxjerrë të gjithë burrat e Bardhanit dhe i mbanin të rrethuar me bajoneta ngrehur.

Kapiten Sava, me duar të lidhura mbrapa shpine, ecte nxitueshëm e rrotullohej rreth tyre i xhindosur, pa thënë asnjë fjalë dhe pa i ngritur sytë përperjetë.

Ecte dhe e tundte kamxhikun. Herë e sillte në një dorë e herë në dorën tjetër duke fshikulluar në ajër. Pastaj e rrihte tokën me të derisa lodhej, derisa s'mundej më e s'kishte pështymë për të pështyrë. Vetëm atëherë i ngrinte sytë e i lëshonte mbi turmën e të rrethuarve. Dhe atëherë ishte si i përhumbur. Ia ngulte sytë gjithsecilit, sikur do ta shafiste e do ta përpinte. Turfullonte dhe fjaftueshëm largohej... largohej sikur ikte prej diçkaje, sikur e ndiqte kush e s'do të kënaqej më... Ajo nisje e rrëmbyeshme e kishte ndaljen edhe më të rrëmbyeshme. Tash qëndronte i ngulur e thoshe gati për të rënë përmbys mbi kufomat e atyre ushtarëve, për t'ia nisur gjëmën e kujën... Në vend të kujës, lëshonte ulërimën dhe i lëshohej tërbimit. Tërbimi i qenve i ishte ngjitur dhe kurrë s'do të shërohej prej tij.

«Vrasës, hajdutë, bastardë, plehra të Turqisë, guxoni e qëlloni mbi ushtarët e mi, mor minj të qenefeve...» — shkumëzonte duke bërtitur e duke rrahur tokën me kamxhik.

Burrat e rrethuar nduknin me dhëmbë, buzë e mustaqe, po s'mund ta nduknin e përpinin poshtërimin...

«Ku e keni Turqinë, ku e keni allahun tuaj, more të pabesë, mosmirënjohës...?» — ulërinte dhe më i tërbuar.

«O nxirrni ata «trimat» tuaj këtu, be po ju bëj në kryq e në kishë, o me mace e me minj do t'ju zhbij!» — kërcënohej me kamxhikun e ngritur sikur deshi të thoshte se kjo qe fjala e fundit e tij.

Burrat vocërroheshin e ngjesheshin më shumë mbas njëri-tjetrit. Hija e vdekjes kishte rënë mbi ta. Vdekja kutërbonte erën e saj...

Kur pa që nga turma s'po lëvizte askush, kapiten Sava e vringëlloi kamxhikun dhe u përjarg duke bërtitur:

«Onda na streljanje!»⁴⁾

Vetëm atëherë si prej dheu shpërtheu një zë i mby-

---

1 Atëherë në pushkatim!

tur, i fajshëm e lutës: «Prit!» Ishte zëri i Bardh Ukës që po çante me bërryla.

«Ti-i-i?! — çu çarmatos kapiteni.

«E, unë,» — mundi të thoshte Bardhi.

«Vetëm ti?!» — u ngërdhesh kapiteni.

«Vetëm unë,» — pak më i trimëruar e i vendosur ia ktheu Bardhi.

«Ti, ti, ma vrave poruçnikun¹⁾ e dy ushtarë?! — e përqeshi Sava.

«Pse shumë po të duken, a?» — e shpoi më përqeshës zëri i Bardhit.

Savës sikur i luajti kapaku i kresë.

«Quti govno jedan!»²⁾ — dhe t'ia mëshoi me kamxhik turinjve.

Bardhi i shtrëngoi nofullat prej dhimbjes dhe i kërcitën dhëmbët.

«Burri as s'rrihet, as s'shahet,» — inatçe ia gjuajti këto fjalë dhe inatçe ia gjuajti shikimin.

Savës i mbeti i ngrirë kamxhiku në dorë. Ky njeri po guxonte pak si shumë ta prekte në tela... «E kush se, një plakush i keq, një betër, një hiç!» — tha me vete i papërmbajtur zemërimit dhe në mendje, dhe në sy, u duk se i shkrepiti diçka djallëzore dhe fjaftjueshëm e vringëlloi kamxhikun në ajër dhe fjaftjueshëm kërcëu e u hodh përpjetë sikur ta kishte kafshuar gjarpri.

«Bozhe moj, — piskati, — për këtë qyqan të më shkojë paruçniku me dy ushtarë?!»

«Besa të më kishe pa në Rrzhanicë, s'e ndalje kukamën deri në Cetinë si Mark Milani», — ia ktheu Bardhi me përqeshje dhe i prekur në sedër.

Sava, sikur të mos e kishte dëgjuar e sikur të mos i drejtoheshin atij këto fjalë, ia ktheu shpinën dhe i lëshoi hapat si në ikje. Po hapat sa vinin e i shkurttoheshin, gjunjët më s'e mbanin e i dridheshin këmbë e duar, i dridhej mjekra, i fërfërinin mustaqet, i kërcenin nofullat, i kërcenin sytë... «Bozhe moj,

1) togerin

2) Pusho, ndyrësirë!

bozhe moj!» — mërmëriste si për ndihmë, si për lutje.

Bozho Lazareviçit, një kushëririt të tij, i bënë veshët se atë e kërkonte dhe sakaq iu gjet pranë.

«Ne dajse rogjo, ne dajse!»¹⁾ — i pëshpëriste që ta qetësonte e sillte në vete.

Savën e bezdiste dhe e shqetësonte më shumë prania e tij, prandaj e shtyu me bërryl e sikur ta shtynte djalli dhe vetë djalli të ishte, u kthye fluturimthi dhe fluturimthi e tundi kamxhikun në ajër dhe e vërviti në fshikullimë rrotulluese. Fshikullima rrihte ajrin e era rrihte e priste me fjalët e tij. «Deset za jedan, deset za jedan!»²⁾

Ushtarët u turrën e nxorën plot tridhjetë burra nga rrethi.

S'mund të thoshe se qenë më të zgjedhurit. Kë gjetën më për kollaj e halamrukçe i morën.

«Ushtarë, — ftohtë, prerë, urdhëroi Sava, — këta na kanë vrarë e, po të mos i vrasim ne, prapë do të na vrasin. Janë armiqtë tanë të përhershëm. E, që t'i mësojmë si duhet të binden, ne do t'i vrasim derisa të mos mbetet kokë shqiptari mbi këtë dhe. Mos kini mëshirë për ta. *Tako i kral hoçe i bog zhelji. Zoti është me ne.*»

Pastaj iu kthye Bardhit: «Ty do të të ruaj të fundit për meritat që paske. Do të të vras me dorën time.» Dhe u largua prej tij pa pritur se ç'mund të thoshte.

Të tridhjetë burrat i rreshtuan para derës së xhamisë dhe i bënë batare. Ata u këputën e ranë përmbys me duar të zgjatura e të shtrira nga varret e të parëve... Era hingëllinte gurëve të varreve. E gurët ciflosheshin, rrëqetheshin e prapë në këmbë se në këmbë të ngrirë, të largët, të moçëm, shumë të moçëm e të harruar këqyrnin si njerëz. Si njerëz memecë, që kanë ditur të flasin dikur, po s'kanë më gjuhë, s'kanë më fjalë, s'kanë më zë për vikamë...

Kush mund ta kuptojë heshtjen e rrëqethjen e gurëve të varreve?

---

1) Mos e jep veten, kushëri, mos!

2) Dhjetë për një, dhjetë për një.

Tash do ta shfrynte mirë mllëfin Sava. Tash... Po gjaku i kishte hipur në kokë. E kishte zënë gjaku dhe gati sa s'po i shpërthente për vrima të veshëve... Duhej të lirohej. Të hiqte diçka. U mundua të zbërthente kopsën e fytit që e shtrëngonte, po duart s'po i bënin. E la... Mezi i çoi duart te kapelja dhe mezi e flaku për-tokë. Tash sikur e lëshoi ky ngërç dhe ashtu, kryesh-truar, u nis me revole nga Bardhi, duke ia mbajtur mes dy vetullave. Bardhit as s'i pipërronin qerpikët e as s'ia hiqte sytë... Sava i afrohej, i afrohej, po tepër ngadalë, ngadalë... Këta sy po ia hanin inatin, po e çmendnin. Sy të tillë s'kishte parë kurrë. Me dy bebëza iu duk se ishin... «Sytë, sytë,» — mendoi se duhej t'ia vriste në fillim. Sytë e tij po i lëvareshin, po i digjnin, po i mbylleshin, s'mund t'i shihte më ata sy, që sy njeriu e sy të gjalli s'mund të ishin... «Mos i ka të ngrirë? Mos e ka lëshuar shpirti prej frike? — e gëzoi ky mendim. — «Po i vdekuri s'këqyr kështu,» — e kundërshtoi veten. «Sytë, sytë duhet t'i vras në fillim», — mendoi përsëri.

Dhe qëlloi mbi syrin e djathtë. Gjaku i vrulloi dhe e stërpiku edhe atë vetë. Syri i majtë prapë këqyrte si më parë. E rrotulloi mullirin dhe ia vrau edhe atë. Tash s'kishte me se ta shihte. Po prapë iu duk se e kishte edhe një sy në gojë. E rrotulloi mullirin dhe ia rrsi plumbin në birë të gojës. Pastaj ia lëshoi në fyt e dy plumbat e fundit ia ruajti për sisë të majtë. Dhe aty ia la...

Të gjashtë plumbat e nxehtë i derdhi e ai në këmbë se në këmbë, s'po shtrihej para tij, s'po puthte dhe...

«Ky s'qenka njeri, këtë veç gjylja e topit e vraka!» — mendoi Sava e urdhëroi që ta varnin në degë të blirit.

Të gjitha i kishin parë me sytë e tyre ata burra të mjerë e të rrethuar me bajoneta. Vetëm ata e dinin se ç'do të thotë të ta vrasin djalin, të ta vrasin vëllanë e të mos mund të bësh asgjë për ta, vetëm ata e dinin... Ndoshta gjithsecili do të kishte dashur të ishte në vend të Bardh Ukës e të atyre të tridhjetëve që i kishin bërë batare, sesa të ishin kështu, të tmerruar, të humbur, të poshtëruar e të vdekur për së gjalli. S'ka më zi për burrin kur aty është e aty s'është, kur sheh e s'mund të bëjë gjë; kur as duart, as këmbët s'kanë ç'i vlejné e ç'i hyjnë në punë. Po e keqja s'ka fund e mos të rëntë, se paska keq e më keq e zi e më zi... Dhe ata as s'mund të këqyrin më e as s'mund të flasin... Mozomakeq për ta. As s'i vrasin e as s'i lëshojné të ikin, të marrin nga sytë këmbët, të ikin, të ikin derisa të gjejné dhé ku të futen e pus ku të mbyten... Ç'u vlen më të gjallët e ç'u duhet... Së paku t'i linin t'i varrosnin ata të shkretë, të mos i linin të qelbeshin e t'i hanin qentë! Po kapiten Sava ashtu dashka të rrinë, të mos guxojë kush t'i varrosë, se s'mund të ketë varre për ta e as për kurrkënd tjetër që s'u bindet atij e knjaz Nikollës. «Binduni e bëni ç'ju them unë, në daçi të mos ju vras të gjithë!» u thënka ai. Dhe tash qenkan të lirë të shkokan nëpër shtëpitë e tyre e të sillkan këtu bukë, nga një bukë për çdo shtëpi, se ushtria e tij qenka e lodhur dhe e uritur. Në mos do t'ua marrka bagëtinë në vathë, miellin në magje, bukët në çerep e së fundi do t'i vraka të gjithë si këta.

Ky ishte urdhër dhe ligj për ta. Mjerë ai që do të guxojë të mos i bindet!

«Të mblidhen këto stërvina e të vendosen tek ai bliri mbi xhami!» — urdhëroi Sava.

Ushtarët i tërhoqën për këmbësh të tridhjetë ku-

fomat e i palosën mbi atë rrasën e gurtë, ku pushonin xhenazet. Mbi ta, varur për këmbësh, luhatej trupi i Bardhit. Duart e tij gati sa s'i çiknin, sa s'shkoqeshin e të binin mbi ta. Edhe koka, krejtësisht e kuqe dhe e ngrirë prej gjakut, s'di si i rrinte pa iu këputur e pa u rrokullisur gjer te jazi i mullirit matanë... Po ushtarëve aq u bënte në do të këputej e në do të rrokullisej, se mos do të ngjallej përsëri, se mos trupi i tij do të ngrihej e do të rendte si trupi i Millosh Obiliqit, a Millosh Kopilit a Kopiliqit, që i thonë këta shqiptarët, se për të vetin e mbajnë edhe këta, duke kërkuar kokën që ia prenë turqit në Luftën e Kosovës — u shkoi nëpër mend ushtarëve, jo pa njëfarë dyshimi.

300 Rrëshqitas u kaloi nëpër shtat njëfarë trembjeje nga të menduarit dhe s'guxuan t'i kthenin kokat më andej. U nisën te dera e xhamisë. Dera qe e hapur dhe zërat nga brenda ua rrëshqitën prapë trembjen e i pickuan frikshëm. Po vetëm për pak, se zërat nuk qenë të shtirur, po të ushtarëve të tjerë që kërcenin e hidheshin si të çakërdisur.

«Përdhunim më të madh s'kemi si t'u bëjmë shqiptarëve e vend më të mirë për ne për fjetje s'kemi ku të gjejmë,» — u thoshte Sava ushtarëve.

«S'kemi kashtë,» — se nga u dëgjua një zë.

Ushtarët ia plasën gazit, duke parë të gjithë andej nga erdhi zëri.

«Mos do të flemë edhe me hoxhën?!» — u tall dikush tjetër.

Dhe gazi s'kishte të pushuar...

Edhe Sava s'mbeti pa u përzier. Për herë të parë e kishin parë ushtarët duke qeshur. Dhe jo pa habi, sikur ai të qe prej plumbi, kamxhiku e urdhri e jo prej mi-shi e kocke si ata!

* * *
Pasi e shtruan me kashtë dyshemenë e xhamisë dhe e mbuluan me qilimat e velenxat e plaçkitura në Pejë dhe i rreshtuan pajimet e tyre, shtruan dhe përgatitën me kujdes edhe vendin për kapitenin e shtabin. Ata s'kishte se si të shtroheshin në dysheme bashkë me ushtarët, doemos që do të ishin më veç e më lart. Edhe xhamia e kishte një si kat më lart, një si ballkon ku ngjiteshe nga shkallët, menjëherë pas derës së vetme të xhamisë e ku mund të flinin mbledhur edhe pesëdhjetë veta. Mbas këtyre përgatitjeve, asnjë ndryshim s'kishte nga hani. Mungonin vetëm zjarri dhe oxhaku. Dikush u kujtua se hyrja e minares mund të shërbente fare mirë si oxhak. Po e panë që s'qe punë të bëhet, se tymi jo vetëm që s'rrotullohej spirales së minares, andej nga rrotullohej shkallëve e ngjitej myezini, po kthehej gufueshëm e vërshonte mbytës, me shtëllunga të dendura dhe për pak e s'qe e mundur të rrinte kush brenda.

Disa nga ushtarët s'paskan dashur të kthehen më aty e paskan fjetur përjashta atë natë... Kështu u përhap menjëherë e qarkulloi gojë më gojë ky lajm nëpër fshat.

«Ka me i vra zoti. Zoti asht i madh, atij i qofshim falë,» — paska thënë mulla Haxhi Beqiri duke marrë avdes e duke u lutur: «O zot, hiqna shkaun shpine!»

«Pushka i vret këta, pushka e besa jonë, në e mbajtshim besën si e kemi pasë» — paska thënë Isuf Xhema asaj nate.

Thonë se asaj nate, pasi kishin pirë verë e raki të plaçkitur nëpër Pejë dhe pasi e kishin shqyer mishin e qeve të Bardhanit, qenkan gjuajtur me kocka, qenkan rrahur e më në fund gati sa nuk qenkan vrrarë ndërmjet tyre. Dhe të gjitha këto në xhami paskan ndodhur.

Disa thanë, më pastaj, se sherrin e nisi ai gërdalla i Kuçit, Dobrilla, që thoshte se pa kuçasit Malin e Zi e ha dreqi dhe këtë e bënte për inat të vasojevitçasve, që mburreshin shumë për vete.

Të tjerët ia linin fajin Boshkos, Boshko Kupusoviçit, atij shpotitësit e cinikut të Vasojeviçit.

«Ç'iu desh Boshkos t'i thoshte: «Ulu në bythë se po të merr era e shko mbushi xhepat me gurë!» Ç'iu desh?!» — mbrohej e ankohej dikush.

«Po Dobrilla, a ndjeve si i tha? Paloje bishtin aty, more gomar i kuq me brirë bualli.»

«Ishte i dehur,» — flisnin përnjëherë disa aty pranë.

«Jo, more-e!» — e zgjaste zërin në përqeshje e tallje ndonjë tjetër.

Se, për të dehur, të dehur qenë të gjithë, po ndoshta këtu bëhej fjalë kush qe më pak e kush qe më shumë.

«Kuçasit s'e mbajnë rakinë,» — u hodh dikush.

«Vasojeviçasit janë burra, s'dinë ç'është dehja,» — u hodh dikush tjetër.

«Ama për burra që janë se!» — se nga shpoi një zë.

«A nuk të duken të gjithë kuçasit sikur kanë dalë prej suxhukut të Muho Mullixhiut?» u hodh një vasojeviças.

«Muho Mullixhiun mbajeni për vete e këqyre hundën, sikur ta ka ngjitë me pështymë hundën e vet,» — kërceu një kuças.

«Këqyrja hundën, këqyrja hundën!» — njëzëri bërtisnin kuçasit.

Kuçasit u nxehën e s'duruan më. I mësynë.

Vasojeviçasit i pritën dhe kështu filloi kacafytja. Kur ia ngulën thonjtë në fyt shoshoqit, u mbetën sytë te hunda e njëri-tjetrit.

«Po edhe ti si unë e paske «kurvin sine!»¹⁾ — lëshoi një britmë habie e çudie dikush, sikur ta kishte gjetur të atin gjallë pas tridhjetë vjetëve që s'jetonte më. Dhe përnjëherë ia liroi duart kundërshtarit. Kështu bëri edhe ai. Dhe ia preknin e ia matnin hundën shoqi-shoqit.

«Po këta njësoj i paskan të gjithë!» — ndërhyri një me mbiemër Shabiq.

---

1) bir kurve

Këtë gjë e përforcoi edhe një tjetër me mbiemër Shaliq, pastaj një me Gashiq, me Laliq dhe padashur filluan edhe ata vetë ta preknin hundën.

«Të gjithë s'kanë pasë si të dalin prej atij Muho Mullixhiut, e marrtë dreqi e marrtë!» — u dëgjua një nga Kollashini.

«Pa onda shta je to bralje?»¹⁾ — thirri njëfarë Danillo nga Zhablaku.

«To je isti kaçamak,»²⁾ — e lëshoi nën hundë zërin dikush.

Dhe filloi një tollovi që s'merrej vesh kush fliste as këta fliste.

«Pa ni kuçe, ni vasojeviçe nisu pravi crngorci,»³⁾ — se nga erdhi një zë që e fashiti tollovinë e sikur ho-dhi kripë në zjarr.

Dhe kush mund të ishte tjetër përveç Llabudanit nga Cetina, të birit të Lubës, Luba kërçmaricës⁴⁾, asaj bythëmadhes që s'ishte martuar kurrë e që as natën, as ditën s'i mbyllte dyert e mejhanes dhe s'kishte ushtar në Cetinë që s'ia dinte emrin.

I ziu Llabudan kurrë s'kishte guxuar ta hapte gojën. Atë edhe pa folur e gjuanin me romuze. «Rri aty, mor kopil, i biri i shtatëqind baballarëve!» — i thoshin. Dhe ai e varte edhe më shumë kryet e mblidhej edhe më shumë në guaskën e tij. Vetëm kësaj here nuk e shau kush dhe atij iu duk se duhej të kishte thënë aq fjalë të mençura sa s'i kishte thënë kush tjetër para tij e më s'do të mund t'i thoshte. Për herë të parë iu duk se ekzistonte e se ishte dikush...

Tollovia nisi përsëri. Zënkat, romuzet e sharjet u shtuan edhe më shumë, por jo vetëm në mes kuçasve e vasojeviçasve, këta mbetën si të lëçitur.

U desh ndërhyrja e kapiten Savës që t'i qortonte ata

1) Po atëherë, ç'i thonë kësaj, vëlla?

2) Është i njëjti kaçamak.

3) As kuçasit, as vasojeviçasit nuk janë safi malazezë.

4) mejhanexheshës.

që grindeshin dhe madje t'i fyente e t'u fliste me përbuzje:

«Bogami, t'i kisha gjithë ushtarët kuças e vasojeviças, ma kishte parë sherrin gjithë Ballkani.»

«S'po flasim për trimëri, po a janë safi malazez?» — u hodh dikush, i prekur në sedër.

«Tash janë ajka e Malit të Zi,» — u përgjigj prerë Sava.

«Tash po...» — mezi u dëgjua një zë.

«Tako je, taka je,»¹⁾ — pohoi Sava dhe ngriti dorën sikur deshi të urdhëronte që muhabeti ishte mbyllur e kishte marrë fund.

* * *

Kallëzonin për gjëra të çuditshme që paskan ndodhur asaj nate. Së shoqes së Ibër Dokës, njërit nga të tridhjetë të pushkatuarit, i paska lindur djalë. Me të ardhur në këtë botë, paska folur e paska thirrur: «Babë!» Edhe mulla Haxhi Beqiri e paska parë në Kuran para një muaji se në Bardhan do të lindka një dragua, — thoshin. Dhe shtonin se si e shoqja e Ibrës e fshihka fëmijën e s'ia tregoka askujt. Që atë natë, thoshin, fëmija qenka larguar me gjithë djep dhe qenka kthyer pa zbardhur drita i gërvësthur e i gjakosur. Kur ia paska pasë afruar e ëma sisën për të pirë, ai prapë paska folur diçka. Po se çka, nuk e dinte askush dhe e ëma nuk kallëzonte...

Asaj nate thoshin se kishin parë të shkreppte e flakëronte tri herë një dritë të madhe ndër varre, më të fortë se shkrepjen e vetëtimës. Paskan lëvizur gurët e varreve dhe qenkan hapur të gjitha varret. Të vdekurit, sikur ishin gjallë dikur, qenkan ngritur me gj-

1) Ashtu është, ashtu është.

thë qefin, e, sikur të ishin pëllumba të bardhë, paskan fluturuar... Bënin be e përmendnin me emra kë kishin parë e kë s'kishin parë. Disa s'i kishin njohur, edhe kështu thoshin. Që kishin parë dritë ndër varre, lëvizje e vrapime të lugetërve me qefin të bardhë, thoshin të tmerruar edhe ushtarët roja. Ndonjëri prej tyre betohej se i kishte parë lugetërit me kufomën e Bardh Ukës në shpinë dhe atyre të tridhjetëve duke vrapuar...

Nga të gjitha këto, më pak të çuditshme e të vërteta ishin zhdukja e atyre kufomave dhe kafshimi i dy ushtarëve roja nga geni i tërbuar.

Ç'fsheh nata, të gjitha s'i merr vesh dita...

* * *

Ajo puna e lugetërve kishte lënë një hije frike tek ushtarët, një hije që gjithsecili mendohej ta fshihte prej tjetrit. Dhe sado që mendohejshin ta fshihnin e t'i iknin, aq më shumë zmadhohej kjo hije, që i ngjante rrjetës e ata mizës që kapërthurej nëpër të e më s'mund të dilte prej saj...

Ditën që pak më ndryshe. Ditën s'kishte hije, s'kishte fanepsje, s'kishte ëndrra, s'kishte uth¹⁾ e ngërç, s'kishte gjumë të prishur e vaje kukuvajkash...

Po sa vinte nata, ata mblidheshin edhe më shumë e rraseshin pas njëri-tjetrit. Secili bënte sikur flinte, po edhe njëri, edhe tjetri e dinin se po mashtronin vetveten, po mendohejshin t'u iknin frikës e ngjethjes.

Një natë, dikush, duke u rrotulluar sa në njërin krah në tjetrin, e goditi me bërryl shokun pranë dhe ai kërcëu i tmerruar e bërtiti: «Lugati.» Atë natë s'fjeti më kush. Gjithë natën vetëm për lugetërit u bë fjalë.

Dikush thoshte se kishte parë gjëra të llahtarshme ndër varre një natë kur kishte rojën, po s'mund t'i tre-

---

1) makth

gonte, se do ta merrnin për budalla e frikacak e le që askush s'do t'i besonte. Këmbëngulja e të tjerëve që aq e madhe, sa ai s'kishte se si të mos tregonte se ç'kishte parë.

«Duhej të kishte kaluar mesnata, se sapo kishin kënduar gjelat e parë, kur e pashë atë flakërimë në qiell... thashë se mori flakë krejt qielli. Fill pas saj sikur u këput e mësyu drejt meje një yll. Më hyri frika e më kapi tmerri. Desha ta lëshoja pushkën e t'ia mbathja vrapit, po diçka sikur m'i ngriu duar e këmbë e u rrëzova e rashë përmbys. S'di sa kohë qëndrova ashtu, po di që diçka më hukati fort e më bëri ta ngrija kokën e sytë përpjetë. Në atë kohë ajo drita e fortë që t'i merrete sytë, ra ndër varre e më s'u pa. Nata u bë edhe më sterre, si kusi gabeli. S'vonoi shumë e t'u bë prapë dritë, po pak më e zbehtë dhe atëherë pashë të dilte prej varreve një lugat me qefin të bardhë. M'u duk si ai që varëm, ai Bardh Uka. M'u duk si pa kokë, po prapë një kokë e kishte në duar... S'mund të them se që koka e tij, mua m'u duk si kafkë, se në vend të syve kishte dy drita si të ishin dritat e xixëllonjave... O zot, si s'më lëshoi shpirti në atë vend kur po vinte drejt meje! Kafka ma kishte hapur gojën e nxirrte flakë... Ai rrotullohej rreth meje e veç kërcente, kërcente... Pas tij kërcenin edhe shumë të tjerë. Duhej të ishin ata të tridhjetë që i vramë... O zot, çfarë tmerri më kanë parë sytë, o zot!» — dhe u lëshua si i shafitur.

Për disa çaste askush nuk foli, askush s'dinte ç'të thoshte. Për trim të madh s'e mbanin këtë ushtar, po as për frikacak s'e dinin.

«Si s'po e flet dikush një fjalë?» — u dëgjua zëri ankues i Llabudanit.

«Fol ti, i biri i Lubës, e hiqna edhe ne frikën që na ka kapur, ty të kemi trim...» — e përqeshi dikush.

«Për trim s'di çka të them, po sa për frikë, s'di ku e ka shtëpinë,» — iu kthye Llabudani atij që foli me përcmim.

«Joj... gle, gle junaka!»¹⁾ — u hodh me romuz po ai që foli.

Dhe romuzet s'do të kishin të mbaruar, sikur ai Dushko Laliqi, dhelparaku e mburracaku me trimëritë e të tjerëve të mos e kishte lëshuar atë fjalën me helm të tij, që i bëri të gjithë të heshtnin e ta matnin vetveten.

Edhe më trimat s'deshën ta kishin dëgjuar këtë propozim e gjithsekush prej tyre e mbante kokën ulur.

«Këtu duken trimat, këtu-u,» — e zgjati zërin shpues Dushkoja.

«Shkoj unë, veç jo kot,» — kërceu Llabudani.

«Si jo kot?!» — pyeti i habitur Dushkoja.

«Në m'i dhënc ato sixhadetë e bukura e atë gjerdanin e florinjte që e grabite në Pejë», — foli i vendosur Llabudani.

«Do t'ia çosh Lubës, a?» — ia ktheu me të përqeshur e hi-hi-hi të zgjatur Dushkoja.

«Çka po të duhet ty kujt ia çoj unë,» — iu kthye disi kërcënueshëm e me zë të rreptë Llabudani.

Dushkoja s'bëri as gëk, as mëk. Mbeti si i shushatur dhe i mundur.

Atëherë iu sulën të gjithë: «Jepja, Dushko, jepja, vetë të hëngri kurrizi...»

Dushkoja, deshi s'deshi, pranoi më në fund.

* * *

Natën tjetër, në mesnatë pranë një varri të shembur e të rrënuar e ndezi zjarrin Llabudani dhe vuri tiganin. Derisa ta piqte hallvën, do të rrinte këtu, pastaj do të sillej tri herë rreth e përreth varreve duke shpërndarë hallvë me lugë. Ky ishte kushti i caktuar.

Sapo filloi përzierjen e miellit në tigan, befas ndjeu një dridhmë e pickim frike prej një zëri lutës e të tri-

---

1) Uh, shih, shih trimi!

shtë: «Nëma pak!» Po as s'e ngriti kryet dhe as nuk e ndali përzierjen...

Mundohej ta çonte mendjen diku tjetër, të mos i lëshohej frikës, të përfytyronte ndonjë dëshirë të kahershme, të harrohej në të dhe të humbiste krejt pas saj...

I dilte vetja në kalë, para dyerve të mejhanes, dhe e ëma flokëshprishur, krejtësisht e zhveshur duke vrapuar t'i dilte përpara dhe duke ndjekur pas një turmë të dehurish, edhe ata lakuriq si ajo. Me të dy koburet qëllonte përnjëherësh dhe i paloste të gjithë përdhe. E ëma duke qarë prej gëzimit, duke iu fërkuar për këmbësh e duke ia puthur dhe ky duke i hedhur një qyrk me qime vizlluese që e mbulonte gjer në thembra të këmbëve. Pastaj ajo, e bukur, e re, e dalldisur prej gëzimit e lumturisë, duke ia tërhequr për dore kalin dhe ky, pa i zbritur, duke hyrë në mejhanë e të gjithë sa ishin brenda, edhe vetë knjaz Nikolla duke u përkulur me nderim para tij...

Shumë hak kishte për të marrë e shumë trimëri kishte për të bërë Llabudani. Shumë tallje e poshtërime kishte duruar, shumë... Të gjitha borxhet një për një do t'ua lante, të gjitha borxhet s'do të linte pa ua kthyer, në qoftë se be një herë kishte bërë, në qoftë se dita një herë do t'i vinte. Dhe të thoshin një herë edhe për të: «Trim kishte qenë, trim po e kallëzonin.»

Edhe natën e dytë Llabudani e kaloi ndër varre, ndoshta pak më i mësuar, po edhe shumë më i trembur. Ajo e thirrura «Nëma pak!» kësaj nate e la gati pa frymë e gati pa zë. Dhjetë vjet më i vjetër dukej e dhjetë fjalë s'mundi t'i thoshte. I fituar që, po humbjen Dushkoja në sy ia kishte parë. Prandaj për hiçmosgjë edhe këtë trimëri ia la: «Po të guxojë Llabudani edhe natën e tretë, po ia fal shtëpinë në Kotorr.» — tha duke ia hedhur çelësat para këmbëve. Llabudani sytë nuk ia hodhi dhe as menjëherë nuk u përgjigj.

Kush në një anë e kush në anën tjetër ia morën mendtë dhe ai pranoi.

Kësaj nate, me përtesë e parandjenjë të keqe, i zvarriti këmbët gjer te varri ku do ta piqte hallvën. Ende pa filluar mirë përzierjen ajo e thirrura «Nëma pak!» e bëri t'i kërcente prej frikës tiganin nga duart. E thirrura ngulmueshëm e në intervale të shkurtra përsëritej.

E thirrura përsëritej shpesh e më shpesh, kurse ai s'dinte ç'të bënte veç t'ia merrte vrapit i tmerruar e i lebetitur. Po s'ishte ai që vendoste, s'ishte... Thirrja sa vinte e bëhej më ngulmuese e më kërcënuese...

S'i mbeti gjë tjetër veç të ikte, të ikte...

Pikërisht kur deshë të ikte, diçka e mbante për fundin e kapotës e s'e lëshonte. «Lugati!» — lëshoi kukamën dhe u lëshua pa pikë shpirti mbi tiganin me hallvë.

«Ju kisha thënë se s'ka gjë më të lehtë se të jesh budallë e të bëhesh i mençur, s'ka gjë më zor, ju kisha thënë.»

Dhe vazhdonte: «Ja ka ngulur thikën kapotës e ka kujtuar se nuk e lëshonte lugati që të ikte... I shkreti djalë! Sa po më dhimbset. Po më ardhka keq për të birin e Lubës. Ka vdekur nga frika. I ka dalë shpirti në vend prej tmerrit. I shkreti djalë!...» fliste Dushkoja me cini-zëm të nesërmen.

* * *

Një natë si për çdo natë që prishej gjumi e s'flinte kush më, i la ata ushtarë me pikë në zemër e të çakarritur sysh, të menduar e të brejtur mendimi, të futur në të thella e pa mundur më të dilnin prej tyre, të kthyer në frikë e hije frike...

Kur fillojnë e mendohen, ushtarët s'janë më veç plumba pushke.

Kështu do të thoshin edhe ata vetë, po të kuvendoje me gjithsecilin veç e veç. Ndoshta jo në fillim, kur i nisën për luftë, se ua kishin mbushur kokat me fjalë e premtime që as në ëndërr s'i kishin parë, se u kishin thënë se luftohej «për tokat e grabitura nga shqiptarët,

për tokat e tyre që duhej t'i merrnin prapë,» se Kosova është pëllëmbë e flori e ata edhe të lavdishëm, edhe të pasur do të bëheshin nga kjo «luftë e shenjtë».

Po kësaj nate ajo ëndrra e Stojanit, a «çika»¹⁾ Stole që i thoshn ushtarit më të moshuar, i kishte zgjuar e shkundur fort prej kllapisë, ua kishte shqyer sysh perdet e merimangave dhe sa s'po u shpoheshin kokat në gisht.

S'ishte vetëm Stojani që e kishte parë këtë ëndërr, po ndoshta ai dinte ta tregonte më bukur.

Kur mbaroi së treguari «çika» Stole, çdokush u ngujua në ndërgjegjen e vet dhe lehtë s'e kishin me të.

«Kanë, si s'kanë faj ushtarët,» — do të thoshin dikur më vonë, ndoshta kur të bëheshin pleq e ndoshta kur mund të shkelnin ushtarët e huaj në trojet e tyre...

* * *

Ku shkelte këmba e Savë Batares, aty veç qyqja këndonte. «Mule se na kapi! Ik të ikim!» — bërtiste gjindja e tmerruar... Të iknin, po ku të iknin? Të rrinin, po ku të rrinin? Edhe të iknin, edhe të rrinin «shpëtim nuk ka,» — thoshin të gjithë. Zi kështu e zi ashtu. Po njeriu kurrsesi s'do të pranojë që e keqja që i vjen ta gjejë aty ku është. Le ta gjejë më vonë, po jo përnjëherë. Duke iu larguar kobgjëmëmadhit e duke mos ndenjuri ta presë pa bërë asnjë përpjekje për t'i shpëtuar, njeriu kishte kështu njëfarë shprese. Prandaj edhe e shtynte veten e i nxiste të tjerët që t'i lëshonin kullat e të fshiheshin shpellave të maleve. Po ishte dimër e ishte ftohtë. Le të ishte, të iknin një herë, të largoheshin një herë, të mos i gjente aty... Se, po t'i gjente, i priste kryqi i shkruar në ballë, ndërrimi i emrit, ndërrimi i qeleshes, në mos vdekja. Dhe për të vdekur se për

1) Xhaxha

të vdekur nuk ishte si tash, si më vonë. Më vonë, kush-edi? Turrit të parë i duhej ikur, turri i parë është si orteku, mjerë për atë që i del përpara dhe e zë përfund. Bardhanasit, lumbardhasit, ratishasit e të shumë fshatrave të tjera, ky ortek i zuri, s'patën si t'i shmangeshin, kurse isniqasit, strelcianët e llukasit e kishin malin afër e gati ngjitur me të, i mori hallakama e ikjes.

«Ou shpejt, moj, të xhumhistë reja, shpejt se na erdhi Savë Batarja,» — u bërtisnin e u hakërroheshin burrat grave. «Po fëmijët, more, ku t'i lëmë, he kuku për ne?!» — gati sa nuk qanin ato. «— Qysh, more, ku t'i lëmë, he ju plaçin sytë! Po a lihen fëmija në dorë të kasapit!» — thoshin ato gra e ato nëna. Dhe fuk e i zbërthenin këmishët e gjata e i rrasnin fëmijët në gji.

«Tash jemi gati,» — u thoshin burrave. Dhe mësynin pas tyre...

V. ZLLOÇINCI¹⁾

JANKO VUKOTIQI

Një pushtues mund të jetë më i butë, më taktik, më i zgjuar se pushtuesi tjetër i egër, brutal e barbar, po në fund të fundit edhe ky pushtues është dhe pushtues të mirë s'ka. Dhe cili pushtues që zëvendësoi të mëparshmin tha se jam më i keq, më i lig e më kriminel, që vetëm po të më mbysni mua u shpëtoni kularit e litarit dhe merrni frymë të lirë? Edhe zgjedhës së florinjte, zgjedhë i thonë. Dhe ajo për t'i mbërthyer qetë me kular është bërë.

Prandaj edhe Kosova, ndonëse e lodhur, e dërrmuar, e dergjur plagësh nga kryengritja e para pak muajve, me nga një shtëpi për shtëpi që i mungon dhe pothuajse me fishekë të harxhuar, s'mund ta quante armikun e armikut të saj si mik e shpëtimtar, për më tepër që për disa shekuj me radhë e kishte provuar edhe zgjedhën e tij në qafë...

«Le të thoshin kralët e Ballkanit se lufta e tyre është e shenjtë, çlirimtare, se Ballkani do të kishte zot vetëm vetveten, le të thoshin...»

---

1) kriminelët

Krali i Serbisë, para nisjes së ushtrisë për luftë, i paska thënë vetëm këto fjalë: «Osveta na Kosovull»¹⁾ Dhe, i pushtuar prej mallëngjimit, s'paska mundur ta fshehë një lot e të mos e fshijë në sy të gjeneralëve e oficerëve madhorë me dorezën e bardhë. Edhe ushtarët, të prekur për kralin e tyre, me lot ndër sy paskan shpërthyer njëzëri e në një kohë: «Osveta na Kosovull» Krali më i papërmbajtur prej mallëngjimit paska pasë mbetur me dorë të ngritur për pjetë, pa mundur as t'i bekojë: «Zoti është me ju, bijtë e mi!» Këtë e paska bërë gjeneral Janko Vukotiqi. Krali ia paska shpërblyer me një të puthur në ballë dhe gati pa ndjenja qenka lëshuar në krahët e tij, aq shumë qenka shkrehur në vaj.

Ushtarët s'paskan ditur të pushojnë së thirruri «Zhi-vio krall!» Fjalët e tij për këtë «luftë të shenjtë», për «nder e lavdi» e kush vdes, vdes për Serbinë, si dëshmor e hero dhe kush mbetet, myket në pasuri, i kishin qorrollepsur e prishur mendsh... Thërrisnin, ulërinin, gumëzhinin...

Këto të thirrura, këto buçima brohoritëse e lutjet bekuese të popëve e paskan përmendur, e paskan shkundur prej kujtimit të hidhur të car Llazarit e carica Milicës dhe paska mundur të thotë dy herë radhazi: «Osvetite, osvetite!»²⁾

Tash ec e ndale, ec e mbaja turrin. Kishte ardhur dita të hakmerreshin, të lanin turpin e pesëqind vjetëve që e mbante si samar në shpinë Serbia. Le t'ua zbardhinin faqen vetes, kralit e Serbisë. Lavdia ishte e tyrja.

Lavdia i priste... «Samo, napred, napred!... Osveta na Kosovull»³⁾ — u paska grahur gjeneral Jankoja.

---

1) hakmarrja në Kosovë

2) Hakmerruni, hakmerruni!

3) Përpara, vetëm përpara!... Hakmarrja në Kosovë!

* * *

Janko Vukotiqi, sa e vinte cigaren e ndezur në buzë, pa e thithur mirë dy-tri herë, e gjuante me të pështyrë. Pastaj, pa ditur se ç'të bënte, ndizte tjetrën, tjetrën... S'e kishte pritur këtë pritë të fortë në luginën e Moravës dhe nga njëfarë kaçaku Idriz Seferi se! Dhe s'ishin vranë pak ushtarë dhe s'donte ta besonte që mund ta ndalte ndokush ushtrinë e tij. Po ushtria e tij kishte plot dy ditë e dy net që s'bënte këmbë më tej. Ishte mbërthyer pranë këtyre bjeshkëve hijerënda e armiqësore të Karadakut.

Shante e mallkonte rojat, shante agjentët, shante ushtrinë, oficerët dhe vetveten e shante... Si të gozhdohej këtu, në pritën e parë, si?! E kush se, ai gjenerali i armatës më të lavdishme serbe?! Dhe betohej në kryq e në kishë, për të gjithë shenjtërit e për kryet e kralit, se asnjë shqiptar për be s'do ta linte të gjallë e shtëpi pa rrënuar e djegur s'do të linte...

* * *

Ditën e tretë, kur mundi ta thyente pritën e qëndresën e Idriz Seferit me trima, vetëm këtë fjalë u tha ushtarëve: «Ubijtje!»¹ dhe pastaj e ndezi cigaren dhe e piu deri në fund.

Ushtarët u vërsulën në rrokopujë dhe, pasi i plaçkitën ato tri fshatra e i vranë me të madh e të vogël, ua vunë zjarrin shtëpive e i bënë shkrumb e hi. Vetëm nja tre fëmijë dyshohet se mund të kenë ikur e shpëtuar...

Duke parë zjarrin e shkretimin e këtyre shtëpive, gjeneral Jankoja i kishte pirë me nge e deri në fund disa cigare radhazi, i kënaqur dhe i qetë e kishte përmbushur betimin.

1) Vritni, vritni!

Prapëseprapë s'mund të thoshe se ishte krejtësisht i kënaqur dhe e kishte shfryrë zemërimin, donte të bënte diçka me duart e veta e jo me duart e të tjerëve. Vërtet për gjeneralin s'harrohen kënaqësia e përjetimi kur ushtarët përpikërisht i kanë përmbushur urdhrat e tij, po se si njëfarë mangësie, zbrazëtie e pangopësie kishte sot ky gjeneral Jankoja në Radishevë, as vetë s'e dinte. Kërkoi raki dhe raki i sollën. Duke pirë e duke parë nga turma e fshatarëve, i shkuan sytë te një plak që kruante tokën me majën e shkopit. Kërkoi t'ia sillnin. Ia sollën edhe plakun.

«Meze, — bërtiti urdhërueshëm, — meze!»

Ushtarët kujtuan se e kishin sjellë gabimisht plakun e ia ngjitën halamrukçe.

«Lëreni plakun! — urdhëroi. — Dua pulë. Pulë të moçme, të zier në vegsh, që të ketë marrë nëntë herë valë!» — dhe e çoi një hurrpamë raki.

Ushtarët e gjetën dhe e sollën me të shpejtë pulën që kërkonte. Zjarri bubullonte e vegshi nisi të valonte.

As gjenerali, as plaku nuk flisnin. Nganjëherë, përskithi e vjedhtas e hanin me sy njëri-tjetrin. Po s'mund të hynin në të fshehtat e mendimeve dhe s'kishin sesi. Vazhdonte të heshte plaku e vazhdonte të pinte Jankoja dhe të valonte pula në vegsh...

Ai shikim therës e ferrë i gjeneralit i lëshonte gjak në sy e në zemër plakut, ia merrte edhe atë pikë gjak që i kishte mbetur, ia thifhte ngërc e ngërc dhe pastaj e spërkaste me të përbuzshëm dhe urrejtshëm...

«Sy dreqi, gjarpni a katili janë këta?» — i shkoi nëpër mend plakut.

«Të të treve bashkë,» — ia ktheu vetvetes përgjigjen. Dhe u përhumbe diku në mendime, ose më mirë deshi të ikte diku tjetër me to, diku larg, po prej diku nga mund të kthehej prapë, majë kalit të shalës, me vikamë e me pushkë e t'ia befte si Demë Ahmeti.

«Eh, Demë Ahmeti, Demë Ahmeti!» — gati sa nuk thirri e gati sa nuk shpoi me thirrje si atëherë...

Edhe gjenerali e pikasi se diçka vlonte në këtë grusht plak si në vegshin me pulë të moçme që mezi merrte valë. Krejt si vegshi iu duk edhe plaku.

«Prite kur të çahet,» — mendoi, duke e parë ashtu të curravur, të rrudhur, të mbledhur, të gungëzuar e të përbiruar si në vrimë të gjilpërës a të futur si në guaskë që as s'e zinte, as s'e linte të dilte prej saj.

Po vetëm për një çast iu duk kështu, se më pastaj sikur u shfry, u shpi, u çmbështoll, u shpërbë e u përbë ai shkëmbori që ishte, i ngulur dhe i patundur.

«Ngushtë je e pisk e ke, o plak!» — iu ankua vetvetes plaku.

«Ngushtë ishte edhe Demë Ahmeti, plak ishte edhe ai si ti, po s'foli kështu si ti,» — iu kthye qortueshëm vetvetes.

«Thuej ma mirë se je plakë shumë, thuej ma mirë të isha i ri...»

«Të isha i ri, të isha i ri, as e bija e mendjes s'më shkonte,» — e kundërshtoi po vetveten.

«Po Demë Ahmeti qysh ia ktheu ashtu atij bu-dallës? More, si diti ashtu, si s'i humbi mendja? Qyre, s'i humbi mendja! Burri s'ngushtohet kollaj, more! Kur asht në zor, njihet e matet burri. Në mish e pite gjithkush asht burrë...» — dhe deshi ta shante prapë vetveten.

«Qe besa burrë si Demë Ahmeti rrallë e gjen. Burri edhe fjalën e le si të burrave. Po si i tha, more, ai baloshi atëherë: «A ka ma zi për ty, Demë Ahmeti, se kështu?» — i tha.

«Po, more, ka edhe ma zi, — ia ktheu Demë Ahmeti. — Ka si s'ka. Me m'i marrë dreqi mendtë mue, me e lëshue kukamën, a me ia nisë gjamën si grue e keqe, a me lehë si qen, a me pallë si gomar e ju me më lidhë për dardhe e me qeshë edhe qentë e thitë me mue, atëherë s'ka ma zi e s'ka ma keq për mue...»

E më zi, më kob e më gjëmë që kishte rënë në shtëpi të tij, ku të shkonte më. Të dy djemtë ia kishin

vrarë çetnikët e Jovicës. «Dy djem e një vajzë. Vetëm një kërthijë në djep i kishte mbetë, një kërthijë i djalit e vetë ishte plak, as për nuse e as për pushkë s'ishte,» — arsyetoi plaku.

U mundua pastaj ta fillonte e ta shtjellonte krejt ngjarjen e asaj dite. Ajo ditë se pse i ngjante me këtë ditë.

«Kur na erdhi lajmi në xhami, s'e priti i pari të dytin. As opingat s'arritën t'i mbathnin.»

«Mule bre!» — bërtiste ndokush në hallakamë. «Mule bre kush asht shqiptar, se na ra shkja!» «Mule bre, se na prenë çetnikët!» Dema në vrap e ne në vrap mbas tij. «O Binak, bre babë! O Binak, o Ali! O Ali, oj Ajete, bre babë!» — thërriste sa mundej. Po as Binaku, as Aliu s'kishin gojë t'i përgjigjeshin. Që të dy qenë të shtrirë përdhe. Që të dy para derës së oborrit të rënë përmbys e të skurruar në gjak... Bie në gjunjë, i rrotullon e i kthen për së mbari, ua mbulon sytë me shami, more hajmedet! Përr-përr, mustaku i dridhet... Demë Ahmeti, veç ti qofsh! E kthen kryet e ngjitet shkallëve. «O Ajete, ku të kam, bre babë!» — thërret me shpresë mos e gjen gjallë. Ajo gjallë pak paska mbetur. E pranë saj tre shkje të vrarë. Po veç me dorë, me zë s'mund të flasë. Flet për të jatagani. Gjithë sa mundet Dema thërret: «Oj Ajete, çika e babës! Oj Ajete, lum baba për ty, me tre shkje konke ndërrue edhe vllaznit i ke pague. Bash qishtu ban motra për vëlla!» — edhe ulet e ia puth duart, edhe lotin s'mund ta mbajë. Pastaj ngrihet e pisket, bash si Muja kur ia kanë grabitur kullën: «Oj Ajete, çika e babës, mos të daltë shpirti pa u kthye unë. Vesh po e merr ç'ban baba për ju. Peng ta lashë besën e burrit, peng ta lashë besën e shqiptarit!» — edhe fluget e mësyen përjashta. Vrap mbas tij mësyjmë të gjithë. Të gjithë një fjalë e të gjithë një besë: «Ja çetnikët do t'i zamë, ja në Serbi të gjithë kryet do ta lamë.» Se le djemtë që ia kishin vrarë, po marrë ia kishin nuset me gjithë djalë të vogël në djep. Kush s'mendon për gjë tjetër, veç në mundshim një herë

t'i zëmë. Të gjithë mendojmë si për vete. S'dimë të ndalemi, dimë veç të ecim, më pak ecim, më shumë vrapojmë. Me shkrep të diellit jemi nisur, e kurrkund nuk po i gjejmë. Tri herë dielli shkrepri në këto tri ditë e kurrkujt mendja s'i shkon të kthehet. Udhë pa udhë ecim e ndjekim, diku vrapin ata do ta lënë... Udhë pa fund, thonë, nuk ka, do t'i ndjekim, do t'i zëmë... Po s'i zumë e po na ikën, humbi besa që e dhamë, humbi nderi, na shkoi fytyra e ata prapë do të na vijnë e do të na vrasin kur jemi në gjumë. Ujku mjegull thonë e cubi terr kërkon. Mule, burra, mos t'i lëshojmë. Mos t'i lëshojmë, se ja ku i gjetëm. Qenkan ndalë te kjo verrishtë: «Mule, burra, t'i zamë gjallë!»

Ah, medet ç'po na shohin sytë! I kanë zhveshë lakuriq nuset e hidhen në «kollo»¹ rreth tyre. Njëra fytyrën e mbulon me duar, tjetra përmbys ka rënë mbi djep. Fëmija qan e nëna qan. Ata kërcejnë e qeshin, të harbuar prej gëzimit që kanë hyrë në Serbi, s'u shkon mendja se këtu jemi.

Kërcejnë e hidhen shah përpjetë, kafshërisht e çmendurisht bërtasin. Qeshin, këndojnë e ulërijnë. Pastaj e gjuajnë njëri-tjetrin me rrobat e nuseve. Pastaj i ngulin në bajoneta e hidhen e hidhen përpjetë me to. Ndonjërit mundohet t'ia rrëmbejë shokut këmishën a brekët prej bajonetës e s'mundet. E kap inati. Të tjerët qeshin me të. Dikush tjetër përfiton. Atij që iu rrëmbye, e ndjek. Kur e sheh se mund t'ia marrë përsëri, e shqyen me bajonetë, e bën fërtele. I ndihmon edhe ai që pak më parë deshi t'ia merrte. Kështu bëjnë edhe të tjerët. Duket se u gjet një lodër e re... S'mbetet asnjë copë rrobë ku të ngulej bajoneta. As qentë, as ujqit e uritur kur bien në ndonjë gëzof s'do t'i shqyenin e t'i bënin fije — fije kështu. Janë si të dehur prej kësaj lodre. Po ne gjithë frikën e kemi se mos po i shkon ndokujt ndër mend për ndonjë lodër të re, mos po ia

---

1) valle në formë rrethi

ngul bajonetën djalit të vogël e Demëziut i fiket vatra. Kemi frikë që s'po mbërrimë në kohë...

Kemi frikë, po prapë nuk ngutemi: gjallë me dorë duam t'i zëmë. I rrethojmë, s'kanë nga t'ia mbajnë. I kap tmerri e lemeria. Në mend s'u shkon për qëndresë. Këmbët i lëshojnë e s'u zënë dhe, veç se njëri rrëshqet si gjarpër, me bajonetë turret mbi djep... «Baba Demë! — pisket nusja. — Baba Demë, ma mbyti djalin!» — edhe lëshohet sipër djepit. Demë Ahmeti u gjuajt si era e kap shkjaun e në vend e grin. «Edhe ti, — thotë, — Novica i zi, që tre vjet me bukë të kam mbajtë?! Mallkue qoftë pra kush ju beson juve» — e as sytë më nuk ia hodhi.

Prej tridhjetëve ata sa ishin, një për be e lamë gjallë që të tregonte nëpër Serbi se çka i gjen cubat çetnikë në Kosovë. S'di kush tha:

«T'ia presim veshin që ta njohim ma kollaj po na erdhi herë tjetër...»

Mbasi e lëshuam, u kujtuam për nusezezat lakuriq të mbledhura si qyqe. Dikush hoqi herrkën e dikush tirqit e i veshëm ato të shkreta, dhe u nisëm për Kosovë...»

As vetë s'e dinte plaku pse bash sot iu kujtua e s'i hiqej sysh Demë Ahmeti me djep ndër duar. «Qeshte fëmija, a më bahej se qeshej edhe Dema?!» — deshi të thoshte dhe psherëtiq thellë e tha me vete:

«Kurrë, Kosovë, s't'u nda gazepi!»

Dhe vazhdonte ta kruante tokën me shkop. Shumë larg i kishte lëshuar «dhitë për kullotë» e kishte harruar ujkun e çaraveshur e të ulur në bisht që po e ndiqte...

Edhe Jankoja larg i kishte lëshuar dhitë e tij, po jo aq larg sa t'i shpërndareshin, t'i humbnin e ta harronte plakun.

Gjatë ishte menduar e gjatë ishte kujtuar si t'ia niste kuvendit me këtë plak që s'i lexohej asgjë në fytyrë e asgjë s'dinte e s'kishte dëgjuar për të.

«Sa vjeç je, o plak?» — e pyeti dikur.

«Shumë», — tha plaku, pa kthyer kryet nga ai,

«Po kë do më së shumti?» — pyeti përsëri.

«Jetën», — shkurt iu përgjigj plaku.

«Pse pak ke jetuar?!» — pyeti i çuditur Jankoja.

«Im atë ka pasë jetue njëqind e njëzet e gjashtë vjet,» — ia ktheu plaku.

«Mirë, — tha Jankoja, — mbasi e paske kaq qejf, do të ta shkurttoj unë.»

«Jo, — tha plaku, — s'e ke ti në dorë. Atë mund t'ia marr e shkurttoj vetvetes.»

«Si-i-i!» — u habit gjenerali.

«Im atë, ndjestë pastë, më ka pasë thanë se njeriu nuk jeton vetëm për veten e vet, jeton edhe mbasi të vdesë,» — foli duke psherëtirë plaku.

«Domethënë dashke vdekjen, a?» — u ngut pa e kuptuar gjenerali.

«Njësoj si jetën,» — ia ktheu plaku.

«S'po të marr vesh,» — tha Jankoja.

«S'ke sesi! S'e merr vesh për një mijë vjet as krali yt,» — foli me përbuzje plaku.

Gjeneralit i hipën xhindët, po e përmbajti veten dhe i shkrepri në mendje një dredhi.

«A do me ta falë jetën?» — e pyeti.

«Të thashë s'asht në dorë tande,» — tha plaku dhe qeshi hidhur.

«Po në të kujt?» — u hakërrye Jankoja.

«Të thashë se asht në dorë time,» — ia ktheu plaku qetë.

«Si në dorë tënde?» — kërcëu i xhindosur dhe i përmbajtur gjenerali, duke ia mbajtur revolen në shteg të ballit.

Plaku s'bëri asnjë lëvizje e as sytë s'i rrudhi.

«As tash s'e merr vesh?» — iu këthye i inatosur e sikur deshi t'i thoshte: «Më lodhe, mor hajvan, e mos ma çaj kryet më.»

«Fol, fol!» — e kërcënonte gjenerali.

«Mbasi s'po e marrke vesh, po flas pra,» — e ironizoi plaku.

«Fol, fol!» — bërtiste gjenerali që s'ishte në vetë.

«Po ja, — nisi plaku, — të të bie në gjunjë, të t'i

puth kambët e të të lutem që të mos i vrasësh gjithë këta njerëz, ti këtë do e këtë pret e prapë na vret si qentë mue edhe ata dhe ne ikim sikur të mos ishim konë kurrrë, pa nder e pa burri, me turp e faqe të zezë. Kështu do t'ia marrim jetën vetes e kështu do ta humbim edhe vdekjen.»

Gjenerali turfulloi dhe e hodhi revolen.

«Vegshin, vegshin!» — bërtiti.

Ushtari që kujdesej për të ia la para këmbëve.

Vegshi, sikur të ishte ende në zjarr, s'e pushonte valën. Jankoja ia kishte ngulur sytë dhe qeshte. Askujt s'i shkonte në mend se për se qeshte dhe për se e shihte atë vegsh ashtu.

Gjithçka ndodhi shpejt, shpejt.

Ia hodhi në vesh dhe e përvëloi fytyrës me lëngun e pulës së valuar nëntë herë.

S'e pa as si u përpëlit, as si dha shpirt, po t'iu vërsul revoles, i hallakatur e si i luajtur mendsh, shante, bërtiste, urdhëronte që t'i vritnin të gjithë, të gjithë ata fshatarë të Radishevës.

Kur pa që njeri i gjallë s'mbeti në këmbë prej tyre, rrëmbeu vegshin dhe nxori një thelë mish. E kafshoi dhe kockën e hodhi nga plaku. Pastaj e mori edhe vegshin e ia la pranë.

«Ha, qen, derisa të ngopesh e çoja sat ëme pak në atë dynja!» — e urdhëroi për së vdekuri plakziun, duke ia ngjeshur edhe një shqelm bythëve dhe duke u zgërdhurrë para grumbullit të të varëve, që s'kishin si të pëlcisnin për së dyti...

* * *

Gjithnjë kishte dashur të bënte diçka që s'e kanë bërë të tjerët ky Janko Vukotiqi. Që i vogël e ziente, e hante dhe e gërryente smira kur i tregonin bëmat e çar Dushanit, kraleviç Markos, hajduk Velkos e Gjorgje

Karagjorgjeviçit, donte që të mos e kishin bërë ata, t'i kishte bërë ai, ai Jankoja që kishte lindur kur s'duhej e kur s'kishte mbetur asgjë për të...

Këto vlime e përvëlime, ndrydhje e përhumbje, shpërthime e fashitje i shoqëronte me një ofshamë, që për të tjerët donte të thoshte se kishte shpëtuar prej mundimeve e prapë në mundime po mbytej, në mundime të shpirtit që s'ka se si të mos pëlcasë «për vuajtjet që u paskan shkaktuar shqiptarët serbëve!». Dhe me çdo mënyrë mundoheshin t'i shmangnin këto rrëfime e biseda në sy të tij të mos e bënë të vuante më shumë këtë djalë «të ndjeshëm» e me «shpirt gastare».

Madje as Gojko «Gusllarin»¹⁾ s'e ftonin si më parë, ndonëse ai fshehtas i shkonte në shtëpi dhe i përgjërohej për një këngë. Dhe Gojkoja vriste e priste me shpatën e car Dushanit edhe më shumë shqiptarë se ç'thoshte kënga...

U ikte të tjerëve, u ikte e donte të ishte vetëm, krejtësisht vetëm... Po atij dajës, oficerit pensionist e invalid që dukej se as në gjumë s'e hiqte uniformën, nuk mund t'i ikte, ai e gjente çdokund... Ai ishte çelësi i tij dhe atij s'mund t'i fshihej.

Shpesh i kishte treguar për car Dushanin se si i mbyste e shfaroste shqiptarët e se si, po të kishte jetuar edhe dhjetë vjet, jo më shumë, Serbia do të ishte perandoria më e madhe e botës...

«Pa i zhdukur shqiptarët nga faqja e dheut, ne s'do të jemi të qetë e as nuk do të mund të ëndërrojmë të bëhemi perandori... Ah, car Dushan, car Dushan, si vdiqe aq shpejt!» — thoshte duke psherëtitur e prekte këmbën e çalë.

«Po kallëzomë, kallëzomë si i vriste shqiptarët!» — i përgjërohej e i lutej Jankoja me sytë xixë.

1) Lahutarin

«I vriste... me shpatë i vriste... po edhe i mbyste...»
— fliste çalamani si nëpër mjegull.

«Po si i mbyste?» — ngulmues e i pakënaqur pyeste Jankoja.

«Eh, si i mbyste... veç ai dinte ashtu... për gazep i mbyste... Ua hidhte në vesh lëngun e nxehtë të pulës së valuar nëntë herë në vegsh duke pirë verë e duke ngrënë mish. Edhe të atin kshtu e ka mbytur e kështu do të mbyste këdo që do t'i dilte përpara... S'ishte si këta Karagjorgjeviçët e Obrenoviçët tanë që veç të shahen me njëri tjetrin dinë e të bëjnë ç'u thonë gratë e tyre... S'bën nëna më car Dushan, sinko, hiqe nga mendja,» — ankohej çalamani duke prekur këmbën përsëri.

I zhytur në këto kujtime, po ecte majë kali Janko Vukotiqi dhe kushedi se me ç'lodhje prej plaçkës së ngarkuar po e ndiqte ushtria...

* * *

Kur mbërriti në fshatin Dushanovë, jo shumë larg Prizrenit, roja serbe e priti me «dobro doshli!»¹⁾, po Jankoja gjetiu e kishte mendjen, as nuk e dëgjoi dhe as nuk iu përgjigj, ua kishte ngulur vështrimin kullave të shqiptarëve matanë, sikur do t'i shembte me një shqelm e do të shalakatej me gjithë kalë hirit e pluhurit të tyre.

«Dobro doshli!» — i tha për së dyti një plak laraman në veshje: nga këmbët shqiptar e nga trupi e koka serb. Jankoja, sikur të zgjohej prej një kllapie, ia lëshoi sytë e veç sa ia tundi kokën.

«Hvalla bogu, hvalla bogu shto ste doshli!»²⁾ — thërriste e ngashëryer e duke bërë kryqin një plakë.

1) mirë se erdhët

2) Shyqyr zotit që na erdhët.

Jankoja e ktheu kryet nga ajo për një çast e prapë e drejtoi shikimin nga kullat e shqiptarëve.

«Kemi pesëqind vjet që ju presim...» — foli më e ngashëryer që s'kishte të mbaruar së bëri kryq.

«Po ata çka presin që s'vijjnë këtu?» — pyeti pa iu drejtuar kujt Jankoja dhe me gisht të drejtuar nga kullat.

«Kanë frikë,» — foli thatë ai plaku që i rrinte afër.

«M'i sillni këtu menjëherë. Sa çel e mbyll sytë i dua këtu,» — urdhëroi gjenerali.

Ushtarët nuk pritën të përsëritej urdhri. Ia sollën e ia grumbulluan përpara me burra e gra e pleq e fëmijë.

«Ky fshat ka emrin e car Dushanit e s'duhet të ndyhet prej shqiptarëve, vritini të gjithë e groposini si qentë!» — urdhëroi përbuzshëm gjenerali.

«Gjynahu i zotit» — shpëtoi atij plakut.

«Si the-e-e?!» — iu kthye ngërmueshëm gjenerali.

«Gjynahu i zotit, thashë,» — mezi u dëgjua plaku duke u dridhur prej frike.

«Të ardhka gjynah ty, a?» — e përqeshi gjenerali.

«Njerëz janë edhe ata,» — i shpëtoi prapë plakut.

«Njerëz!» — tha gjenerali dhe kërcëu aq i habitur, sikur për herë të parë po e dëgjonte këtë fjalë e sikur t'i thoshin se edhe zoti qenkësh shqiptar dhe e pyeti me djallëzi se pse i dashkësh e iu dhimbskëshin.

«S'kemi shkuar keq me ta,» — foli plaku gjysma — gjysma.

«Jo, more!» — tha gjenerali sikur të ishte çuditur shumë.

«Asnjë të keqe s'e kemi pasur prej tyre,» — tha plaku me një zë të shuar.

Jankos, herë i dilte car Dushani përpara me shpatë e vegsh e herë daja duke e tërhequr zvarrë këmbën

e çalë dhe s'po mund t'i dëbonte sysh. Le që edhe ky plaku tartabiq s'e linte rehat. I shkoi nëpër mend që ta shkelte e ta shtypte me kalë, po pastaj u kujtua se s'ishte gjë kjo punë dhe ishte pak për të, se s'duhej të zgjatej më, po s'iu durua pa e pyetur edhe diçka.

«Mos të kanë pjellë shqiptarët?» — iu ngërdhesh, sa plakun desh e lëshuan këmbët e shpirti.

«Zhvisheni e të shohim mos e kanë bërë edhe synet!» — urdhëroi gjenerali më pastaj.

«Bozhe moj!» — u dëgjua zukama e rajave.

Kur e pa të zhveshur, gjenerali e pështyu me neveri, ndonëse nuk mund të thoshte se as qe bërë synet e as nuk qe...

«S'e ka bërë kush synet, po kështu ka lindur vetë,» — betohej e lëshonte kukamën një plakë, duhej të ishte e shoqja.

«Pritjani e hidhjani qenve!» — urdhëroi gjenerali, pa çarë kokën për ulërimat e plakës.

Dhe ushtarët ashtu bënë.

«Hidhjani edhe këtë qenve, se plumbin e ka pak!» — urdhëroi përsëri ai.

Dy ushtarë e morën për këmbësh e për duarsh dhe e hodhën në një hendek.

«Po këto stërvina ç'm'i lini këtu!» — bëri me gisht nga turma e shqiptarëve dhe nxori faqoren e rakisë, në të cilën s'kishte mbetur asnjë pikë. Dhe i pihej kaq shumë e tym lëshonte prej inatit. Tym e kishte zemrën, shkruamb e kishte gojën. Nëpër tym të vetvetes kazdiste me kalë e turfullonte...

* * *

Gjatë gjithë marshimit për në Prizren Jankoja u ndesh në prita të shumta, që i dilnin aty ku s'e mendonte, aty ku e dinte se do të ishte i sigurt se nuk do

të gjente, që asnjëherë s'iu ndanë e s'e lanë të qetë dhe që më shumë do të kishte dashur të ndeshëj në një front të hapur e të gjerë, qoftë sikur edhe kjo ndeshje të ishte fatale për të. Vërtet i thyente, po s'mund të thoshe se i kishte kapërcyer lehtë. Gjatë gjithë rrugës e ndiqnin kufomat dhe varret e tyre. Dhe hakmarrja e tij as që mund të krahasohej me humbjet. Ai ecte, gjithnjë ecte, pa u kujdesur për ushtarët e vrarë, pa i ardhur keq për ta dhe pa e kthyer kokën mbrapa. Ecte... vriste... shkretonte...

S'i hyri në sy as Prizreni, ëndrra e fëmijërisë së tij dhe ëndrra e kralëve... Iu duk i vogël, i zyrtë e i humbur ky qytet që dridhej nën këmbët e tij, ky qytet që kishte qenë dikur selia e car Dushanit. Shumë i vogël ky qytet për të, shumë i vogël. Edhe car Dushani i vocërruhej, i humbte para sysh... I vogël ky qytet për të. Zgjasje dorën dhe i prekje bjeshkët pas tij... Bjeshkët ia mbysnin shikimin. Ai donte hapësirë, hapësirë, ku të mos ndalej shikimi. Këtë ndoshta do të mund t'ia jepte Durrësi. Vetëm Durrësi. Aty e shtrihe sa të doje shikimin, ta hapte deti, që s'kishte mbarim, që s'kishte pengesë bjeshkësh e bëhej njësh me qiellin... Për Durrës duhej të mësynte, për Durrës... Të mos ndalej... Serbia s'kishte ku ta mbushte asnjë kovë ujë në det. S'kishte...

* * *

Në Durrës nuk mund të shkoje me një vrap kali, me një të shtrirë hapi, duheshin kapërcyer shumë bjeshkë e shumë lumenj deri atje...

Gjenerali s'do të donte të kishte bjeshkë, po ja që bjeshkët ishin të ngulura aty, në mes rrugës së tij, të patundura, të palëvizshme e të frikshme për t'i kapërcyer. S'ishte si në Kosovë, rrafsh e fushë, që vetëm ndonjë kodrinë, si ndonjë puçërr e keqe, a ndonjë iriq i mbledhur ta zinte rrugën e të mbështillej për këm-

bë e që, po të doje, i shmangeshe që ç'ke me të. Tash kishte hyrë në rrugë pa krye e në rrugë pa rrugë... Sillej e përsillej, prapë aty se aty, ku kishte kaluar pak më parë. Tërthore e leqe pa mbarim. Pusi, humnera pa fund. U thoshin Has i Thatë, u thoshin Lumë këtyre vendeve... Thoshe as dhia e egër s'jeton këtu e jo më njeriu. Po për çdo qafë, për çdo leqe e për çdo grykë, në grykë pushkësh ndeshej dhe i mbeteshin kapicë të vrarët... Ku i ngulej maja, s'i rrihte thembra. Këmbë pas këmbë e ndiqnin hijet e pusive. E shponin, e nduknin, e kafshonin krismat e plumbave edhe ditën në mesditë, edhe natën në mesnatë, edhe kur ishte duke ngrënë një kore buke të thatë shkëmb e të mykur, edhe kur merrte një sy gjumë, që i vinte kur s'e donte, që i prishej kur e donte. Dhe kurrkund s'ndeshej në asnjë shtëpi, në asnjë fshat. T'i kishte përpirë mjegulla, t'i kishte ngrënë dheu a t'i kishte fshehur bjeshka si në përralla, si në magji? Sa do të donte të mos kishte shkelur këndeje as në ëndërr, të ikte prej këndeje, të ikte, të ikte... kurrë më të mos i shihte e këmbë njeriu këtu të mos mbinte. I kishte mallkuar përjetë, përjetë... Veç të ndeshej një herë me një shtëpi, me një fshat, pa e dinte ai si ia kishte bërë benë, e dinte...

Gjithë këto ditë e gjithë këto net s'e kishte nxjerrë asnjë fjalë e s'ishte bërë për të gjallë. Ishte ngujuar në vetvete, vetëm me vetveten fliste si me dikë të panjohur, të huaj e të largët, nën buzë e nën zë...

* * *

Një mëngjes iu shfaq krejtësisht papritur një shtëpi, një kullë, që iu duk si kërpudhë e sapombirë e, sapo t'i afrohej, do të futej në dhe, do t'i humbiste, do të zhdukej. Por ajo aty po rrinte, aty po e priste. Dhe sa më shumë që i afrohej, aq më e palëvizshme i bëhej. Pas saj herë fshihej, herë dukej tjetra, pastaj tjetra, tjetra dhe i tërë fshati shpalosej në luginë, me shkëmbinj kullash memecë e të pajetë...

Këtu fillonte lugina e Drinit që s'kishte të mbaruar. Këtu do të ndalej pak të merrte pak frymë e ta pinte një cigare. Këtu do t'ua mbathte potkonjtë kuajve dhe mushkave e këtu do të kishin për të ngrënë sa të donin. Këtu do ta merrte vesh edhe sa ushtarë i mungonin... Këtu, këtu do ta shihnin se kush është gjeneral Janko Vukotiqi. Dhe grykat e topave ua drejtoi kullave...

* * *

«Me mace dhe me minj, m'i nxirrni përjashta!» — kishte urdhëruar Jankoja, që mbas kaq ditësh po e ndiente veten përsëri gjeneral.

Ushtarët s'lanë skutë e vrimë pa hallakatur, po nuk gjetën vetëm gra e fëmijë e ca pleq e plaka që, duke i shqelmuar e duke i shpuar me bajoneta, ia sollën përpara grumbull.

«Ku i keni fshehur burrat?» — iu drejtua grave me urrejtje e cinizëm të pafshehur dhe një qeshje tallëse që i varej si jargë.

Gratë shikuan njëra-tjetrën, shtrënguan fëmijët mbas vetes e i ulën sytë përdhe.

«Ku i keni burrat e kurrë mos paçi?!» — ulëriu gjenerali.

«T'u thaftë goja, t'u thaftë!» — mallkoi një plakë dhe bëri dy-tre hapa drejt tij, ndoshta t'ia lëshonte edhe ndonjë mallkim tjetër, ndoshta ta qëllonte me ndonjë gur, a, ndoshta ta pështynte, po mbeti e varur në bajonetën e një ushtari dhe pastaj e shqyer dhe e shkëlur nën këmbët e tij.

Dhe sikur ajo plakë të kishte qenë mace, prapë njeriut s'do t'i bënin sytë, s'do t'i bënte zemra të mos ikte prej asaj pamjeje, të mos trembej, të mos kthehej mbrapa e të shihte diku tjetër. Po gjeneralit, sytë, qeshja i kishin mbetur aty e s'i shqiteshin që aty...

«Burrat, burrat ku i keni?» — ngërdhucej e ngërdheshëj pa i hequr sytë që aty.

«Veç që s'kanë ardhë, — u dëgjua zëri i një gruaje.

Gjeneralit iu duk se folën të gjitha përnjëherësh dhe vetëm atëherë e ngriti kryet nga ato.

«Keni për të pa ju, kur të vijë baba,» — u shkreh në vaj një fëmijë që ngjishej pas së ëmës me dënësia e zemër që ia shqyente gjoksin duke i kërcyer.

Gjeneralit iu duk se ia solli pas shpine dhe vringëlleshëm kërcëu majë kalit dhe e ktheu kryet mbrapa, po shikimi i mbeti i stepur në murin e ushtarëve. Pa ditur se ç'të bënte tjetër e krejt padashur i shkoi dora te revolja dhe, me t'u kthyer, e pikasi se cili që e t'ia dha mu në zemër. Pastaj s'u përmbajt më dhe qëlloi e vrau kë mundit. Pas çdo të shtëne, bërtiste, ulërinte: «Ubijte, ubijte!»

* * *

Prapë s'ngopej, s'kënaqej... Edhe të vdekur i duke-shin si të gjallë, sikur e shikonin përbuzshëm e pa pikë frike, sikur do të ngriheshin përsëri, sikur, sa herë t'i vriste, prapë do të ngjallehin e kështu do ta shikonin...

«Shpejt, shpejt! Merrini! Merrini! Kapini! Futini nëpër kulla! Mbushni kullat me sanë! Vërjauni zjarrin! Të digjen bashkë me kullat! Të bëhen shkrumb e hi! Të mos mbijë më fara e tyre! Shpejt, shpejt!» — urdhëronte, qëllonte e shtrëngatë bubullimash gjëmonte zëri i gjeneralit.

* * *

Vetëm kur zjarri i shkrumboi ato kulla e tymi nisi të shuhej, u qetësua disi gjenerali dhe ndezi një cigare pa iu dridhur duart.

Pa e thithur deri në gjysmë, e hodhi dhe e grahu ushtrinë përpara.

Tymi dhe era kutërbuese e mishit të djegur i ndiqte mbrapa.

Ata ecnin nxitueshëm që t'i iknin e largoheshin e s'e dinin ç'i priste aty ku bashkoheshin dy Drinat. Hiç më pak se dymbëdhjetë mijë do t'i linin eshtrat aty e s'do t'i treste as dheu i huaj, armik i përjetshëm e i përbetuar për ta.

Edhe frontin e hapur që kaq shumë e kishte kërkuar Jankoja, e kishte gjetur më në fund.

Kaq thonë kronikanët se edhe ushtria e knjaz Nikollës la për rrethimin e Shkodrës. «Lumenj gjaku derdhëm për këto toka», — thanë edhe ambasadorët e Serbisë e të Malit të Zi në Konferencën e Ambasadorëve.

«Lërja, biro, zotit!» — i tha
i ati të birit.

«Ou, ia lashë, more, ia lashë,
po a po e sheh çka na gjet!» —
bërtiste në kupë të qiellit i biri.

VI. E DIELA E KISHËS SË DEÇANIT

Kishte plot tri javë që ai Mirko Mijushkoviçi, ministër i Arsimit e për Punë Kishtare, i kërkonte audiencë knjaz Nikollës dhe ai ia shtynte. Ndoshta do të kishte vazhduar t'ia shtynte, sikur të mos e kishte qortuar e shoqja e të mos i kishte thënë diçka në vesh.

Edhe ministri, edhe knjaz Nikolla kishin arsye të mos e donin njëri-tjetrin, por s'kishin arsye të mos i pleqëronin së bashku punët e shtetit e punët e kishës që ishin të pandara e ata barinj të deleve të perëndisë ishin...

Kur sapo u duk te dera e zyrës së pritjes ministri Mijushkoviç, pa e filluar as reverancën, knjaz Nikolla ia priti me mërzitje e bezdisje që po e pengonte në punë: «Veç shpejt e shkurt,» sikur aq do t'i bënte se ç'do t'i thoshte, sikur të ishte ndonjë shërbëtor, a ndonjë «stari junak,»¹⁾ që e dinte se do t'i binte në qafë përsëri për pension e që prej këtyre farë trimash që ia kishin bërë nja dy-tri herë bamb në të thatë arka e shtetit ishte bërë si xhep i grisur.

Mijushkoviçi, duke e harruar kryelartësinë e fo-

---

1) trim i moçëm

dullëkun, ia nisi që te dera: «Vij për çështjen me jetike të Malit të Zi, jo për punët e mia.»

Rreptësia e siguria e këtij toni preokupues e bënë knjaz Nikollën që ta lëshonte nga dora kamën e preferuar, dhuratë të carit të Rusisë, e t'i bënte shenjë që të ulej. Po Mijushkoviçi a pse nuk e mori vesh, a pse nuk deshi, ashtu siç qe në këmbë, pa marrë frymë mirë, vijoi:

«Kemi 'pushtuar Plavën, Gucinë, Pejën me nahije e Gjakovën dhe do ta kemi tonën edhe Shkodrën, po s'do të mund t'i mbajmë gjatë, po s'i kthym shqiptarët në malazezë.»

«A është e mundur, a është e mundur?!» — kërceu i befasuar e i shpuar aty ku i dhembte knjaz Nikolla, mendja e të cilit natë e ditë aty punonte e asnjë mundësi nuk shihte. «Ako bog da... ako bog da...»¹⁾ — tha duke psherëtitur dhe humbi krejt në mendime, u lëshua si në gjumë e ëndërr, iku larg, larg, para shumë kohëve që do të vinin e që i priste të vinin... Me dorën e majtë që përdridhte majën e mustaqeve dhe me një fishkëllimë të lehtë që i rrëshqiste buzëve shijonte triumfin e ëndërruar që vinte nxitimthi, me trok e kaluar drejt tij...

«Plani im është pëlqyer edhe prej patriarkut të Pejës e tash duhet vetëm firma juaj», — foli prerë e autoritar Mijushkoviçi, duke ia zgjatur e lëshuar në tavolinë disa fletë me një shkrim të spërdredhur, të pispillosur e tepër të hijshëm. Edhe hajdutët e kriminelët janë maniakë e tregohen të kujdesshëm për shkrimin. Kështu thonë... Eh, sikur t'i gjykonim njerëzit nga shkronjat!

Knjaz Nikolla, pa i shkuar as mendja t'i lexonte, i hutuar e i zënë ngushtë, i lëvizte gishtërinjtë nëpër ato letra e shkronja, sikur po kërkonte të zgjidhte një nyjë

---

1) Në dhëntë zoti, në dhëntë zoti.

të shtrënguar që e mundonte... «Ç'do të thotë Evropa, ç'do të thotë Evropa?» — pyeste, trembej e pëshpëriste si për vete.

«Kur ta marrë vesh Evropa e ka pasë kjo punë. E çka po i duhet Evropës e çka i hyn në punë asaj se çka bëjmë ne?» — foli më prerë, më me guxim e më i vendosur Mijushkoviçi.

«Kam frikë se nuk bëhet, jo se nuk dua të bëhet,» — foli me dyshim e duke ngurruar knjaz Nikolla.

«Lërmani mua këtë punë! — gati sa nuk bërtiti me të madhe Mijushkoviçi. — E sa për Evropën... pjerdh Evropa ç'bëjmë me shqiptarët. Për çka e kemi nënën Rusi? Po Francën për çka e kemi? — trimërohej ai.

«Janë si bima e dreqit këta shqiptarët, si fara e hithrave. Ata edhe bolet sikur i kanë me tri kokrra e shpirtin si të maces. As ne, as kurrkush tjetër s'i ka mundur përgjithmonë, sinko!» — foli prapë me dyshim, qortueshëm e jo pa e nxitur knjaz Nikolla.

«Lërmani mua këtë punë!» — ngulmoi përsëri Mijushkoviçi.

Knjazit s'i mbeti gjë tjetër veç ta tundte kokën. Për herë të parë që po e përcillte deri në sallon, madje edhe qëndroi gjatë me të.

* * *

Prej pesëqind vjetësh s'ishte zgjuar kështu, si këtë të diel, manastiri i Deçanit. Prej pesëqind vjetësh s'ishin hapur krah më krah portat e rënda kështu, s'kishin rënë kabanat, s'kishte përshkëndritur mermeri i mureve e s'kishin vezulluar kupolat e plumbta...

As kur hingëllimat e kuajve s'kishin të pushuar e gërvama e varganit të pambarim të qerreve me plaçkë të blatuar hynte e shkarkohej në këtë «shtëpi të bekuar zoti,» as kur kurorëzohej Stefan Deçanski e Stefan Dushani, as për çdo procesion, për çdo pagëzim e për çdo të kremte të madhe s'e kishte pasur këtë nur të çelur, këtë shkëlqim e hijeshi ky manastir.

«Vetë zoti e paska bekuar në këtë ditë kështu,» — thoshin me vete popët dhe kallogjerët. Ishin të rrëmbyer prej një kënaqësie gëzimi të pashijuar ndonjëherë. Lëviznin sa andej e sa kënde, pa u zënë këmbët vend, sikur të mos ishin ata që u rëndonin barku e dhjami. U fërfërinin mendimet dhe ndiheshin më të shenjtë se të gjithë shenjtorët. Kishte ardhur dita e pritur e tyre. «Vetë zoti ua kishte thënë e ua kishte dhënë këtë ditë, këtë të diel hyjnore.»

Kishte ardhur më në fund kjo e diel «e bekuar,» kjo e diel e krishtërimit. Krishti do t'u ngjallka përsëri! Ortodoksizmi e sllavizmi paskan gëzim, paskan festë. Zoti e i biri i zotit qenkan me ta...

«Vetëm këtu, në këtë manastir të shenjtë mund t'u ngjallka Krishti përsëri,» — paskan thënë përherë e vazhdimisht popët edhe duke dhënë shpirt...

Ky manastir, rrëzë pishave gjigante, që thonë se i paska mbjellë e rritur një dorë e padukshme shenjtori, në këtë pllajë, i futur pak në grykë e pranë lumit Bistricë kishte qenë legjendë e legjendë reale kishte mbetur.

Serbët thonë se është i tyre e vetëm i tyre, ndonëse themele s'hapen për të. Thuhet se themelet i hapën e i ngritën bizantinët, por edhe për ata thuhet se i ngritën mbi rrënojat e lashta të një faltoreje dardane. Edhe për bullgarët thuhet se shtuan e hodhën ndonjë gur në të. Për bujkrobërit, argatët, muratorët, mjeshtrit, arkitektët, piktorët e skulptorët asnjë fjalë s'ka mbetur për ta e as për origjinën e tyre. Kujt i është dashur t'i lërë në harresë e t'i fshehë emrat e tyre kaq gjatë? E paska ngritur vetëm Stefan Deçanski, i ati i car Dushanit, dhe këtu e paska edhe varrin!

Legjendat vetëm kaq thonë për mjeshtrit: «Kur e mbaruan së veshuri me plumb çatinë, vetë Stefan Deçanski ua hoqi shkallët e ata mbetën tri ditë e tri net atje lart, pa gjetur shteg e mundësi për të zbritur. Njëri prej tyre u kujtua që të bënin krahë prej druri e të fluturonin. I pari s'mundi të fluturonte më shumë se

përtej Bistricës. Aty ku ra, buroi uji si lot i kthjellët e i thartë për t'u pirë (shumë njerëz edhe sot e kësaj dite e pinë, lahen me të e shërohen prej disa sëmundjeve). I dyti fluturoi më gjatë, përtej Pejës. Aty ku ra, buroi shumë ujë, u bë pus i madh. Vendit i thonë llixha e Pejës. I treti nuk ra askund. Ai ose është duke fluturuar, ose është ngjitur në qiell e shikon se ç'bëhet edhe sot...»

Kështu thonë legjendat për këta tre mjeshtër të këtij manastiri e s'përmendin asnjë emër të tyre.

Prej të gjitha legjendave, më i besueshëm dhe më i vërtetë është emri i manastirit, që përkon plotësisht me emrin e mbretit serb Stefan Deçanski.

Asgjë më shumë për t'u habitur nuk është se ky manastir, në mes Pejës e Gjakovës, të jetë i rrethuar vetëm nga fshatra shqiptare e të ketë qëndruar kaq gjatë pa u prishur prej tyre!

Ky manastir, i ngulur këtu si gozha e Nastradinit, mos po pret si në kohë të car Dushanit masakrimin e shqiptarëve ose kthimin e tyre përdhunshëm në sllavë, ose dëbimin e tyre prej këtyre trojeve që janë lidhur me rrënjët e tyre kur do të ardhka vetë patriarku i Pejës, Gavrillo Dozhic, e ministri i knjaz Nikollës, Mirko Mijushkoviç?

* * *

Pothuajse në mes të kësaj pllaje, sheshi a oborri, dukej edhe më sundues, më i pushtetshëm, më i zgjatur e më ceremonial manastiri sot, këtë të diel dimri, që as ndër mend s'e kishte ta sillte borën dhe ishte teka më e çuditshme e tij dhe më e pazakontë.

Një herë në një mijë vjet thoshin pleqtë se mund të qëllojë të mos bjerë borë në dimër. U përmendkan edhe nja dy-tre dimra të tillë. Me të dëgjuar e kishin edhe ata, po të çuditshme, të dyshimtë e të pabesueshme e paskan marrë edhe atëherë, qysh moti, kaherë. Se për

çka i thonë asaj fjalës «çka s'ta merr mendja, s'është as në kuran». Dhe ja, kishte ardhur dita ta provonin vetë e ta shihnin me sytë e tyre. Se nuk kishin dashur t'u besonin atyre qitapeve të mulla Musës së Pejës, që paska lajmëruar se do të ardhka një dimër i zi që as drutë s'u ndizkan në zjarr, me erëra e ngrica, që vetëm dy orë ditë paska e të tjerat natë e njerëzit e kërkokan borën e bora s'ardhka dhe nuk dihet sa do të zgjatka ky dimër kështu. «Vetëm në koftë se në Bardhan lind ndonjë dragua, që të luftojë me kuçedrën që hanë e diell i ka futë në thes, mund të bjerë borë dimnin tjetër,» — paska pasë thënë në fund duke parë tmerrin e njerëzve.

«Po pse përmendi pikërisht Bardhanin, pse?» — paskan pyetur të çuditur njerëzit.

Dhe kjo paska ndodhur para shumë vjetëve.

Dhe tash filluan të thonë se edhe ata e paskan ditur e kuptuar qysh në fund të verës se ky dimër do të ishte pa borë...

«Zoti s'e çon borën, atij i qofshim falë, veç për t'i kallëzue dushmanit se të gjitha zullumet e tij i sheh,» — thënka Haxhi Beqiri, hoxha i Bardhanit.

«Edhe borën e kishim mangut,» — paska psherëtirë dikush.

«Kaq shumë dashka të shohë zoti, kaq shumë s'u ngika me ne?» — qenka turrur e nxehur një tjetër.

«I qenkan qorrue zotit sytë!» — s'di se kush paska thënë.

* * *

Në hajatin e «konakëve» të manastirit, që e mbështillnin dhe e rrethonin si gardh, i mbështetur për parmakësh, i vështronte turmat e burrave qeleshebardhë që hynin e hynin edhe nga porta e madhe, edhe nga hyrja në fund të konakëve, nga ana e Bisticës, ai Mirko Mijushkoviçi dhe mendjen e kishte te parmakët

e brejtur teje, që mezi qëndronin e mbaheshin prej peshës e padurimit të tij.

Në krah të tij, me mjekër të gjatë, gjysmë të thijnur e të surmë si qimet e ujkut rrinte Gavrillo Dozhiqi, patriarku i Pejës, që s'e hiqte dorën nga kryqi, me një pamje të ngurosur, të akullt dhe të sforcuar që t'i ngjante sa më shumë vetë të dërguarit të perëndisë, a ndonjë shenjtë të ringjallur, të dhimbshëm e të hirshëm që do t'i shpëtonte përgjithmonë shpirtat e mëkatuara të njerëzve e do t'ua hapte me një të lëvizur dore dyert e mbyllura të parajsës! Pas tyre vinin popët e kallogjerët me mjekra nga më të ndryshmet...

Sipas fshatrave, vinin e hynin në oborrin e manastirit edhe turmat e njerëzve, që nga veshja fund e krye me të bardha e nga mënyra si u grahnin ushtarët dukeshin si dele të trembura nga ujku që po i ngujonin në vathë...

Ata të fshatrave Bardhan, Dobovik, Lumbardh, Raushiq, Strelle, Isniq, që përbënin nahijen e Pejës e që ishin mes dy Bisticave, vinin e hynin nga hyrja në fund të «konakëve», kurse ata të fshatrave Ratish, Palabardh, Llukë, Beleg, Voksh, Deçan, që përbënin nahijen e Gjakovës, hynin nga porta e madhe.

Kur grumbulli mori fund dhe turma mbeti e rrethuar nga bajonetat e ushtarëve, kapiten Sava Llazarëviç, i mbiquajtur «Batarja», u drejtua me hap solemn dhe nderoi ushtarakisht para hajatit-tribunë. Vetë mënyra si nderoi e shenja me dorë e Mijushkoviçit, e shmangën raportimin e panevojshëm. Dukej se ai nuk donte të pengohej, të zgjatej prej asnjë ceremonie formale, ngutej, ishte i padurueshëm që t'ia niste sa më parë fjalimit të tij të përgatitur prej kaq kohësh, të bluar e të gatuar nëpër mend me ditë e net të tëra...

«Ljudi, braça»,¹⁾ — shpërtheu ai, duke u ndalur sikur po kërkonte një fjalë të harruar e duke u kënaqur edhe vetë me tingëllimin e fjalëve të tij për të vijuar pastaj më shtruar, më butë dhe më efektshëm:

1) Burra, vëllezër

«Vëllezër kemi qenë e do të jemi përjetë, por na ndau kjo Turqi e mallkuar, na ndau tash pesëqind vjet. Po tash e mundëm, e dëbuam, morëm hak e ju çliruam edhe ju...»

«S'marrim vesh asnjë fjalë,» — u dëgjua një zë i mekur nga turma.

«Kurrë s'kemi marrë vesh në gjuhë të huaj,» — ia pritën zëra të tjerë.

Pa ia vënë veshin asaj mërmëritjeje, vazhdoi pa e ndërprerë fjalën:

«Një fe kishim dikur, një fis e një gjuhë... Vasa, Krasa e Gasha kanë qenë vëllezër, edhe ju vetë e dini. Prej Vasës, u shtua e u bë një fis i madh, Vasojeviçi, prej Krasës, Krasniqi e prej Gashës, Gashi, a nuk është kështu? — dhe s'priti as po, as jo e ia nisi prapë: — Vasojeviçi e Kuçi u kthyen prapë në fenë e të parëve e ju mbetët, jo pse nuk deshët, jo për fajin tuaj, po s'ju lanë turqit. Sot ka ardhur dita të ktheheni prapë në fenë e zotit e t'i shlyeni mëkatet...»

Turma as s'kuptonte, as mendjen s'e kishte aty. Po zëri i tij sikur i gërryente e ua hante veshët. Diçka të ligë e të kobshme u ndillte ky zë. Toka u bëhej se do t'i lëshonte e u hapej nën këmbë dhe kisha sikur do të shembej e do t'i zinte poshtë...

Dhe Mijushkoviçi vazhdonte e vazhdonte të fliste, thekshëm e gjëmueshëm se si vetë kjo kishë na qenka dëshmi, se si paska qëndruar kaq gjatë duke pritur këtë ditë, se si vetë shqiptarët e paskan ruajtur prej turqve, se si një zë i thellë zemre u paska thirrur që ta ruajnë si gjë të shenjtë që ishte dhe vetëm për këtë gjysma e mëkateve u qenka falur e gjysma tjetër do t'u falej kur të hynin në kishë; ta puthnin kryqin e ta mohonin vetveten si shqiptarë. Edhe vetë knjaz Nikolla paska dashur të vijë dhe u premtoka ç'të duan, goftë dhe lirinë.

Ende pa e mbaruar fjalën e fundit, turma lëshoi një mërmërimë si të parën: «S'marrim vesh asnjë fjalë, jemi shqiptarë, veç shqip dimë të flasim.» Atëherë

Mijushkoviçi kërkoi t'ia thërrisnin Halil Mehmetin e Belegut, mikun e knjazit, të graduar kapiten prej tij.

Halil Mehmeti u ngjit në hajat dhe nisi t'u fliste shqip se çka kërkohet prej tyre.

Këto fjalë të Halil Mehmetit e kishin shafitur turmën dhe e kishin lënë pa mend. E dinin ç'po i priste, po s'e dinin ç'të bënin... Secili ia kërkonte sytë shokut e secili i ikte... S'përpihej turpi, s'mallkohej vetvetja, s'përtypej e pështyhej kollaj. As ishin ata që kundërshtonin, as ata që pranonin. Të hynin në kishë, ta hidhnin qeleshen e bardhë, ta shqelmonin me këmbë, të binin në dy gjunjët, ta rroknin e ta puthnin Krishtin e kryqin e të dilnin me kopicë mbi krye e të thoshin: «Sjam ma shqiptar, jam Dragutin, jam Millutin jam Bozhidar Bozhidareviç.» Këtë jo, për këtë jo. Jo e jo. S'e duron dheu. Pëlçet shkëmbi e shteret Drini! — thoshin e mendonin me vete. «T'i thuesh vetes s'jam ma shqiptar! Të shkelësh mbi qeleshe e të pështysh mbi vete, të pështysh mbi gjinjtë e nanës e t'i biesh në moh emnit shqiptar, ndiena, moj tokë, e mbana, moj tokë, po munde të na mbash!» — shkrofëtinin zërat e turmës së tmerruar për sa i dëgjuan veshët.

* * *

Në mes turmës që krijuar një korridor ku kaloi patriarku, i shoqëruar nga një grup popash e kallogjerësh, dhe qëndroi para dyerve të hapura të kishës.

«Afrohuni, bijtë e mi, afrohuni, bijtë e perëndisë!» — i ftonte me dorë dhe me kryqin e zgjatur.

Turma shtyhej mbrapsht derisa ndeshej në majat e bajonetave dhe pastaj prapë kthehej rrudhej e ngjishej e shtyrë deri te këmbët e popave.

«Hajde, biri im, hajde!» — i drejtua një djaloshi që e mbante mbërthyer me shikim e s'e lëshonte.

Djaloshi u duk sikur u lëkund, sikur iu shkoq hapi e do të nisej...

«Hajde, biri i perëndisë, hajde!» — e ftonte përsëri me kryqin që tundej.

Dhe djaloshi, si i tërhequr e si në jerm, u shkoq dhe nisi të vinte.

Patriarku s'ia ndante shikimin, s'ia ndante tundjen e kryqit.

«Si e ke emrin, bir? — e pyeti.

«Zekë,» — iu përgjigj si pa jetë ai.

«Zekë ke qenë e kurrë mos qofsh, tash je Angjellko,» — i thoshte duke ia tundur kryqin e duke parë me bisht të syrit nga popi që mbante tabakanë me ibrikun e florinjte të mbushur me verë dhe takëmin e lugeve.

«Zekë ke qenë, tash je Angjellko,» — përsëriste ai dhe ia afronte lugën me verë te goja.

Zeka ndiente si përgjumshëm kërcitjen e thyerjen e gjunjëve dhe hapjen e gojës.

«Hiqe qeleshen, bir, hiqe!» — e ftonte një zë ledhates që s'mund të mos i bindej.

«Angjellko bir, Angjellko bir! — dridhshëm e dhimbshëm e thërriste ai zë, kur mbeti kryeshtruar.

«Qofsh i bekuar, bir, e zoti qoftë me ty!» — lutej ai zë kur ia hodhi verën në gojë, sikur t'i kishte hedhur gjakun e Krishtit.

Pastaj e tërhoqi për dore dhe mësyu nga dera e kishës.

«Ou, ku-ku për mue e ku-ku për ne!» — gjëmoi, shkrepiti e vetëtoi një zë nga turma. Pastaj një kërcitje e thatë krrau, si degë lisi e shqyer nga furtuna, pastaj një shakullimë e fortë rënieje... Vetëm kaq. Ishte i ati që i kishte rënë pika, i pëlciti zemra në vend, përmbys e gërmuq mbi kalldrëm...

«...Një, si të ishte, si të mos ishte. Një po një është. Po me një gjithmonë fillohet. Njëshi është fillimi i fillimeve. Edhe Krishti një është, po sa u bënë pastaj

në fenë e tij e sa do të bëhen. Sot një, nesër njëqind e një, s'bëhen të gjithë përnjëherë... Edhe kështu të bëhen, prapë do të zhbëhen. Dhe kështu do të rrejmë veten e do ta rrejmë edhe zotin. Se këta do të bëhen sa për sy e faqe, sa për të thënë se u bënë. Janë dinakë e hileqarë të mëdhenj këta. Kanë dy mijë vjet që veç mashtrojnë e s'mashtrohen kurrë, kur mbetën gjallë e s'u bënë zap prej gjithë asaj Rome, prej Bizantit, prej Serbie e prej Turqie; të mbyten tash prej një hiçkurrkushi, prej një shteti teveqel, prej një knjazi bythec të Malit të Zi, veç kësaj s'di ç't'i them?!» — po mendonte patriarku serb i mërzitur, i lodhur dhe i inatosur me fatin që duhej t'u shëbente malazezve në vend të serbëve që u vonuan dhe mbetën larg këtyre tokave e këtyre «kishave të shenjta», «zembrës së Serbisë»...

Por kështu nuk mund të mendonte ai Mirko Mijushkoviçi i Malit të Zi. Ai donte të bëhej gjithçka shpejt e shpejt. Ai donte të hynye e të mos dilte më prej historisë. Të bënte atë që s'kishin mundur ta bënin të tjerët: me një të gërvishtur pene, me një të mëshuar fjale, me një të rënë shpate, me një të shpuar plumbi. Që të thoshin më pastaj se këtë mund ta bënte vetëm Mirkoja, «më i mençuri, më i zoti e më i lavdishmi i trimave të Malit të Zi». Që të thoshin për të se pak është të jetë kral, pak është të jetë shenjt dhe Serbia duhet t'ia lëshojë frenat e ushtrisë dhe fronin e sundimit që të urdhërojë, vetëm të urdhërojë e të bindet edhe cari i Rusisë se është njësoj me të...

S'mund të priste aq gjatë ai Mirko Mijushkoviçi, «në qoftë se kështu i kishin thënë ndonjëherë», ai do t'i bënte fët e fët e paf-puf punët, jo si samarxhiu, me sot, nesër e pasnesër... Ai e therte kurbanin, ia hante mishin, ia regjte lëkurën e ia pinte dollinë, aty për aty e priste, e qepte atë lëkurë dhe i vishte opingat e saj. S'harronte ac plëncin për lahutë që t'ia këndonin edhe këngën aty për aty...

S'kishte se si të mos i bindeshin këta shqiptarë «puthadorë», kur vetëm bindja i shpëtonte, kur vetëm

bindja, përulja, shpinështruarja, gjunjëzimi, pranimi si memecë e verbtazi i urdhrave të tij do të ishte shpëtimi i tyre i vetëm. Përndryshe i priste varja, i priste bajoneta, i priste plumbi e zjarri, i priste shuarja e zhbimja...

Por ai as njërën, as tjetrën nga këto të këqia s'ua donte, ai donte vetëm një, një më të mirën e tyre, më të lehtë, më të kapërcyeshmen, më të urtën, atë bindjen e bindshme, se s'donte të mëkatonte, se s'donte të ishte i pamëshirshëm e për këtë s'pushonte së luturi... «Duhej të bindeshin, të bindeshin të gjithë qysh sot, para se të errej e para se të qe vonë për ta, ashtu do të qe më mirë... Me një nga një s'mbarojnë kurrë... Ja u bindën shtatë, trembëdhjetë, më duket se u bënë, megjithëse pak s'janë për një kllockë trembëdhjetë vezë, se çelen trembëdhjetë zogj e ata... e ata do të thoshte patriarku sa zogj të tjerë çelin, po ai kujton se rriten përnjëherë, sa i ha dhelpira, këtë s'e mendon ai, s'e mendon ai...» — e vriste mendjen Mirkoja.

«Po sikur t'ia nisim njëherë me bajraktarët e fiseve, a thua del gjë prej tyre? Po t'i thyej këta, gjithë fisi i ndjek mbrapa e u shkon mbas fjalës. Shkon edhe s'shkon. Shkon në luftë, në luftë prijnë e mbajnë flamurin, në luftë janë si gjeneralët, aty s'i koritin. Veç në luftë i dëgjojnë e shkojnë mbrapa, tjetërkund s'e di. Edhe në kuvende, po jo gjithmonë... Po u prinë mbrapsht ndonjëherë, s'i ndjek kush, s'koriten bashkë me ta, le të koriten vetëm ata. E koritjen as atyre s'ua falin, e paguajnë shtrenjtë prej vehtë fisit... Çudi me ta, çudi, s'më çudit kush më shumë se puna e bajraktarit të Hotit, jo. Gjithë fisi janë katolikë e bajraktarin e kanë mysliman! Po ç'dreqin m'u kujtua tash ai? Bajraktarët a e hanë paren? E hanë edhe me grushte. T'ua lyej gushat e t'ua mbush me pare, e do të shkojnë a s'do të shkojnë duke kërcyer në majë të gishtave në kishë!» — tinëzisht po qeshte e tinëzisht po i gëzohej këtij mendimi Mirkoja.

Bajraktarët e të dymbëdhjetë fiseve ia kishte rreshtuar përpara duarlidhur Savë Batarja.

Pak më veç tyre e kishin lënë Idriz Bekën e Rastishit, «Mullari i Berishës» si i thoshin.

Halil Mehmeti kishte thënë për të se, po të thyhej ai, s'mbetej kush tjetër, të gjithë do ta bënin kryqin mbas tij. E njihte mirë. Kishin qenë shokë dikur...

Të parët ia kishin nisur pushkën hyrietit në këto anë. Edhe kënga kështu thoshte për ta:

*«Idriz Beka, Halil Mehmeti
kanë lidhë besë ndërmjet veti
si kanisim këtij hyrieti.»*

Edhe Mirkoja e dinte këtë gjë për të. Shumë herë i kishte çuar fjalë knjaz Nikolla e shumë njerëz mbrapsht ia kishte kthyer. Asnjë plasë, asnjë të çarë s'ia kishte gjetur ku t'i ngelej sëpata. S'ia kishte gjetur, se nuk kishte ku ta gjente, s'e kishte të lidhur s'e kishte të mundur siç e ka ai. Po Mirkoja s'donte të fillonte përnjëherë me të, madje as sytë nuk ia hodhi, sikur të mos ia kishte dëgjuar emrin...

Tash ishte i përqëndruar te këta, të tjerët, që honte e hulumtonte në sytë e gjithsecilit se deri ku mund të mbahej trimëria, ku fshihej frika e ku fshihej lakmia.

U premtoi grada, u premtoi pare, u premtoi prona e ata çele gur, gojën, çohu i vdekur e haje hallvën tënde...

I kërcënoi me një mijë vdekje i kërcënoi, me një mijë mënyra, i vrau e i mbyti e ata ashtu se ashtu mbetën, më sa qet kashta gjak, aq mund të kishte në sytë e tyre lutje për mëshirë... Ata, ose duhej të kishin vdekur qysh tash, ose besonin se s'mund të kishte vdekje për ta, aq e papërfillshme, aq e patjetërsueshme ishte pamja e tyre.

Sido që të jetë, vdekje është. Edhe dalëngadalë po të vijë e me çfarëdo përgudnimi që të vijë, vetëm njëherë vdes njeriu e një vdekje ka. Kështu është për ata që duan të vdesin me nder dhe e dinë përse vdesin... Për çka i thonë asaj fjalës «me e bā deken si me le», për çka?

Po ata s'mund të ishin krejt gur e krejt shkëmb, siç mund të mendonte Mirkoja. S'mund të ishin kaq të papërfillshëm ndaj jetës e kaq të ngopur me të. Ishin dhe s'ishin... Vërtet qysh s'e kishin lindur qerre të ngarkuara me ferra e patën e gjithnjë tërhiq, vetëm tërhiq. Po kjo s'do të thotë se atyre s'u kishte rrëzëllyer një shpresë e largët diku, s'e kishin ëndërruar e s'e kishin dashur të gdhijë një mëngjes fëmija i tyre me rendje, të qeshura e shpërthime gëzimi, jo, jo nuk do të thotë. Se atyre gjithë jeta në luftë u kishte shkuar e luftën kush më pak se ata nuk e kishte dashur, kush më shumë se ata nuk e kshte urryer. Edhe një lodër për fëmijë, një lodër prej druri, s'kishin kurrë ta gdhendnin deri në fund e përgjysmë e kishin lënë. Dhe varret po ua hanin edhe arat, po ua mbushnin trojet. E prapë për çdo pranverë, sa herë shkrieshin borërat, ia nisinin luftës e s'kishin kohë as për të mbjella, as për të korra. Luftonin s'e s'donin të vdisnin, s'donin t'ua shkelnin, shanin e dhunonin varret. Dhe ndoshta kush më shumë se ata poet nuk qe. Sa vargje e sa fjalë iu dogjën tymit të luftërave. Dhe prapë diçka u mbeti, diçka shpëtoi. Lanë diçka të thënë për ngut, lanë... Çdo njeri mund të lërë diçka, çdo njeri që zemrën e ka gastare të nxehtë e shpirtin udhë të pambarim që as s'futet në thes e as s'lidhet tërkuzë për ta mbajtur në shpinë edhe një qiraxhi plak. Dhe tash mos i shih kështu, Mirko Mijushkoviç, që vdiqën pa thënë asnjë fjalë! Fjala s'është e folura e fundit kur ta marrin jetën. Mos po të duket që vdiqën të gëzuar që së paku mundën ta ndotin e përlyejnë me gjakun e tyre kishën tënde?! Mos po ta përdhosin shenjtërinë e saj?! Po ajo lutja e partriarkut «Larg,

bir, larg që këndeje derdheni gjakun e antikrishtit!» ç'qe?

Mbana, moj tokë, të dëgjojmë më shumë!

* * *

Pikërisht kur Savë Batarja po mësynte nga Idriz Beka t'ia derdhte të parit plumbin e nxehtë në gojë, «Mos të plaçin sytë!» bërtiti Mirkoja. Dhe ai për pak sa nuk qe duke vrarë edhe atë, aq i pamend e i pakuptimtë iu duk ky urdhër e ky reagim. Do ta kishte vrarë në atë vlug e mllef të nxehtë, se nuk ishte mësuar kush t'i fthoshte «mos!», po veç «mëshoi, mëshoi!» Prandaj edhe u hallakat e u lëshua shpejt e shpejt mbi të tjerët që të mos dëgjonte më ndonjë «mos!» tjetër, ndonjë «ne-moj!».

Idriz Beka i pa kur ia vranë shokët. Para syve i pat. S'ishte larg tyre. S'mund të mos i shihte se si do të vdisnin, ndoshta që të dinte edhe ai si të vdiste pas pak, duhej t'i kishte shkuar nëpër mend kështu. Gjithsecilin e ndiqte me sy e i fliste diçka me sy në atë të xixëlluar të fundit të jetës. Po edhe s'kishte se si të mos turpërohej që po e linin gjallë. E i gjalli, sa është gjallë, i shkon mendja e mundohet të bëjë diçka... S'është njësoj si të shohësh si të mos shohësh. Kur sheh e je aty, ndoshta edhe mpihesh, edhe të kap tmerri e të luan mendja, po vuajtja e shpirtit e ndjenja e të shpëtuarit të vetes e të atyre që, po t'i vrasin, është e madhe, e madhe. Le të jesh duarlidhur, le të jesh, prapë kërkon të bësh diçka, prapë... Se s'të lë mendimi, s'të lë gjaku, yti e i tyre, të bëhet se edhe ti je fajtor dhe ti je pjesmarrës në atë vrasje, në atë krim. S'e do veten kështu, s'e do... Së paku përpiqesh, të shkon mendja se mund të bësh diçka, se mund t'i shpëtosh. Kurrë më shumë se në këto momente nuk e ndien veten se je njeri e kurrë më pak se je hiç, hiç... Mundohu ta largosh prej vetes

këtë të dytën, o njeri! Po mbete me të parën, kurrë s'të trembet emri e s'të shkymet zjarri në vatër. Po u lëshove në të dytën, shpëtim vetes s'i gjen kund, as të shpëtuar kurrë nuk ke, o njeri!

* * *

Ajo e diel po mbaronte së qeni ditë... po errej e vetëm trembëdhjetë qenë kthyer në fenë e Krishtit, vetëm trembëdhjetë qenë kryquar e bërë malazez. Shumë pak për «gospodarin» e shumë më pak për Mijushkoviçin. Edhe për Savë Bataren shumë pak njëmbëdhjetë të vrrarë në këtë ditë e një që i kishte rënë pika e plasi në vend. Ai i lutej e i thoshte Mirkos që t'i vriste të gjithë e të mos mundoheshin me ta, se vetëm kështu mund të ishin të qetë, vetëm kështu bëhej me «këta». Po Mirkoja as s'mund ta dëgjonte e as s'e kishte mendjen aty. S'i duheshin këto mendime të këtij oficeri që vetëm për të vrrarë e për vrasje i punonte mendja. «S'janë punë për ty tash këto», — vetëm kaq i thoshte e mundohej të largohej prej tij. As këshillat e mendimet e patriarkut s'i duheshin. E mërziste me atë të ngushëlluarit e tij «durim, durim!» I dukej sikur i thoshte: «Të zgjatemi, të zgjatemi derisa të na vijë në ndihmë Serbia!»

«T'i kthej njëherë unë këta në malazez, pa shqiptar e turk i thënça vetes në të lënça pa ta rruar mjekrën, more zagar i Serbisë!» — mendonte e thoshte me vete Mirkoja, pa i zënë vendi vend kund, si duke pritur e duke kërkuar diçka të gjente e t'i binte para këmbëve, si ajo dardha e pjekur që këputet prej rrembi e të pik në dorë, herët në mëngjes pa i fërkuar mirë sytë.

Dhe tash s'ishte as verë, as mëngjes e s'kishte pse t'i shkonte mendimi te dardha. Tash duhej të mendonte sa ditë e sa net të lodhshme, me pak gjumë, të padurueshme e të mërzitshme do t'i kalonin derisa të mos linte qeleshe të bardhë kund mbi këtë dhe.

«Le t'i mundonte me të ftohtë, pa gjumë, pa bukë derisa t'u mbetet edhe një grimë shpirt, këtu, para kësaj kishe, sa për të pranuar, sa për të thënë se s'durojmë më. Kaq dua. Shih sa pak kërkoj unë, o zot, e sa të pabindur janë ata!» — gati sa nuk thirri Mirkoja që e bluante vetveten.

E kishin pasë pyetur më në fund dreqin:

«A po e njeh këtë njeri?»

*«Po, more, shqiptar qenka i ziu,
qysh se kam ardhë në këto troje,
e kam gjetë», — paska pasë thënë
dreqi, pa e kruar mendjen.*

VII. IDRIZ BEKA I RATISHT

«Gjynah që s'e lindi ndonjë nënë malazeze këtë Idriz Bekë!» — që duke menduar Mijushkoviçi, kur e pa të lidhur pas tringut të asaj dardhe.

Ashtu i veshur në ata tirq të bardhë, të gjarpëruar me gajtanë: të zinj, në atë gëzof të madh sikur janë mbledhur të gjitha lëkurët e deshve të kopesë, i ngjante si ortek bore i ndalur për të pushuar për një çast e për t'u rrokullisur më pastaj dikah. Edhe dardha plakë pranë atyre varreve të harruara e gati të panjohura, në fund të kishës, dukej se s'po e duronte peshën e tij dhe ose s'do të mund të mbahej e ta rrëzonte edhe atë mbi vete, ose do të shkulej me gjithë rrënjë prej tij dhe do t'i mbetej e ngarkuar në shpinë...

* * *

Po ta dinte qysh më parë njeriu se nëpër ç'furtuna e nëpër ç'vuajtje do të kalonte, ndoshta edhe s'do t'i kishte duruar e do të lëshohej e lodhej si ajo deveja prej një grushti mizash, pasi ka duruar gjithë atë shkretëtirë, gjithë atë barrë, etje e uri. Po njeriu s'qenka si deveja. Thonë se çka nuk i ra e nuk e hoqi. I ra gurit,

guri u ça, u kalb edhe në ujë. I ra drurit, u tha. I ra lumit, lumi u shter, mbeti shtrati thatë. I ra malit, mali u shemb, gropë iu bë gjoksi. I ra njeriut, njeriu e mbajti... Kështu kanë thënë dikur të moçmit.

Edhe Idriz Beka do të bënte si të bënte kësaj nate. Se ç'do të bënte e se ç'mund të bënte, as ai s'e dinte dhe s'kishte si ta dinte...

Duhej ta çonte mendjen dikah, ta largonte prej këtu, vetëm kaq mund të bënte, nëse këta qen të lidhur te këmbët e tij do të lehnin më rrallë e nëse hungërimat e të shtënat e Savë Batares s'do të dëgjoheshin kaq pranë.

U mundua të kujtonte se kur ishte ndodhur më ngushtë se kaq, po s'qe e mundur as ta gërvishte sadopak e as ta shfletonte kujtesën: po i rëndoheshin kapakët e syve, po i lëshohej e mbyste gjumi pikërisht tash që nuk e donte. I mundur humbi në të...

Edhe nëpër gjumë e ndiqnin. Edhe nëpër gjumë ikte dhe ikte... Gjumë i thëngjin atij që bënte.

S'duhej të kishte varur kokën shumë se, sapo e ndjeu prekjën e ftohtë të tehut të bajonetës në fyt, i hapi sytë përnjëherë.

«Po fle, qen, a? — i thirri Savë Batarja.

«Jo, s'po flenë qentë,» — tha mbas pak e si me përtesë Idriz Beka.

Savë Batarja u largua, ndoshta pa e kuptuar, po jo pa e dëgjuar. Se edhe Halil Mehmeti që ishte më larg se ai e kishte buzën në të qeshur, sikur deshi t'i thoshte: «Kush e lyp, e gjen.» Po ndoshta edhe u duk ashtu.

«Idriz, Idriz!» — e thërriste duke iu afruar. Mundohej ta bënte zërin si atëherë, kur ndanin bukën e fishekët bashkë, kur përbeheshin në kryet e shoqi-shoqit, kur thoshin pse duhej të kishin dy nëna...

«Idriz, Idriz!» — prapë e thërriste.

Iu duk ky zë sikur t'i vinte prej vetes. Dhe gati-gati sa nuk qe duke thirrur: «Halil vëlla, zgjidhmi duart, se s'kam si të të përqafoj!» Po s'di pse mjekra i shkoi në të dridhur e gati sa s'ia plasi vajit. Të kenë qenë lot

mali a lot zemërplasjeje që po i mbështilleshin kështu në grykë e prapë s'po i shpërthenin?

«Idriz vëlla, Idriz vëlla!» — i bëhej, a po e thërriste vetë Halil Mehmeti i dikurshëm!

I kujtohej ky zë, e kishte dëgjuar dikur... Prej këtij zëri linte bukën, linte gjumin, në shtatë prita kush s'mund ta ndalte... Kishte lidhur besë me këtë zë dhe s'mund të mos e ndiqte, s'mundej...

«Kam lidhë besë me Idriz Bekën.

Ku të qillojmë me ba deken,» — thoshte gjithkrah Halil Mehmeti. E thoshte edhe kënga dhe ai vetë e këndonte. Fort i këndonte zëri atëherë... E ç'zë që kishte se!

«Idriz vëlla, Idriz vëlla!»

Po ky zë pse s'është më i tij? Pse i huaj sonte i ngjaka?!

Me këtë zë të ketë qenë vëlla?! Me këtë zë të bëhej vëlla?! Ëndërr, ëndërr do të ketë parë edhe gjumi s'i ka dalë...

«Idriz vëlla, Idriz vëlla!» — prapë e thërriste.

«Vëlla me ty!» — u çudit ai.

«Kemi qenë dhe do të jemi,» — si i kafshuar e i ndukur ngulmonte ky zë, sikur edhe këtij të mos i besonte.

«Kemi qenë... Kemi qenë!» — sikur s'po i besohej as zërit tjetër.

«A s'po e sheh çka do me të gjetë, he të plaçin të dy sytë?!» — pak i egër e pak keqardhës e sikur po zgjidhej nga zinxhiri tingëllonte tash ky zë.

«Ç'ka do me më gjetë e çka të ka gjetë!» — nduku zëri si me kërrabë sane dhe, si të kërkonte diçka që s'e kishte, lëshoi një thirrje për kë të jetë më ngat. Kërkonte një fjalë e tha ç'i erdhi për goje:

«O kush ma jep hua një pordhë!»

* * *

Donte ta dëbonte atë zë e ai s'i shqitej që s'i shqitej... S'kishte dashur kënd më shumë se atë zë dhe s'mund ta dëbonte me një të mbyllur të veshëve, me një hukamë dhe me një të thënë «plaç!». Edhe vetë e dinte

se s'mundej ashtu, aq menjëherë, aq lehtë. Donte ta çonte mendjen diku larg, ku s'mund ta gjente e s'mund ta thërriste ai zë. Po edhe mendjen s'e kishte të lirë, edhe mendjen e kishte të lidhur te kjo dardhë, te këto varre e te kjo kishë e te kjo natë që ia kishte ngrirë duart. Dhe pikërisht kur deshi ta çonte mendjen te zjarri në oxhak, një krismë e beftë pushke dhe një piskamë e prerë ia trembën dhe ia shuan zjarrin që po ndizej. I dhembti, i kërciti, a i theri diçka në gjoks, s'e mori vesh. Veshngrehur e zemërdridhur ndenji për disa çaste. Asnjë pipëtimë më. Vetëm shushurimat, llokoçitjet e tallazitjet e ujërave të Bistricës kësaj gryke, që hera-herës i bëheshin se po tërrfatnin me mijëra kuaj të egër përnjëherësh ose gjithë ushtria e Serbisë dhe e Malit të Zi po shfrynin hundët e po teshtinin në kor. Pastaj gjithçka përzihej e ngatërrohej me lehjet e hungërimat e këtyre qenve.

* * *

«E kishte lodhur dhe mashtruar përsëri gjumi. Dhe përsëri e kishte përmendur tehu i akullt i bajonetës. E ngriti kryet e varur dhe i hapi sytë me zor. S'po i bëhej t'i hapte krejt, prapë donte t'i lëshohej asaj ëndrre, që e kishte larguar prej këtu. Po edhe ëndrrat, edhe gjumin ia kishin ndaluar, edhe ëndrrat po ia lidhnin, edhe ëndrrat po ia vrisnin. Ia përgjonin sytë e Savë Batares që shkëndijonin natën si sy maçoçu.

«Së paku këtë ëndërr s'ma le ta çoj deri në fund», — desh i tha e desh bërtiti.

«Në ëndërr e kishte thirrur përsëri ai zëri që e kishte dashur shumë dikur. Ai e thërriste e ky i shkonte mbra-pa nëpër një rrugë lakadredhore të një verrishte. Gjurmëve të zërit lëshohej një tym i dendur. Ai tym pastaj shtëllungohej në xixa që merrnin flakë. Flaka herë hapej, herë mbyllej si gërshtë. Në atë të prerë flakë-gërshtë vetëtonte një dorë që lëkundej. Ajo dorë lëshonte një zë, lëshonte një piskamë. Ajo piskamë ishte

si e Monës, gruas së tij që kishte vdekur. Dhe zëri pa nda thërriste: «Idriz, Idriz!» Dhe flakët pastaj i shtynte një erë. I shtynte e i mbështillte në lëmshe që ndiqnin njëri-tjetrin, që përplaseshin e shkërmoqeshin vazhdimisht. Pastaj dora luhatej edhe më shumë, zgjatej edhe më shumë. Prej një varri dilte, prej një varri thërriste: «Idriz, Idriz!» Këtë ëndërr ia kishte prerë Savë Batarja dhe prej kësaj ëndrre e kishte larguar. Tash ai zë i ëndrës e thërriste përsëri dhe këtij zëri s'donte t'i ikte. E kishte marrë malli për atë zë. Rrafsh tre vjet që s'e thërriste më... Ky zë edhe tash e trembte si atëherë. Edhe atëherë kështu e kishte thirrur, kështu, duke u dridhur duke rrëshqitur si rrëshirë duke u shkrirë e duke u shuar...

E kishte shpëtuar prej litarit atëherë, e kishte shpëtuar. Po jo prej trembjes për vdekje, jo prej vdekjes që i erdhi në krye të javës. Duhej të ishte trembur shumë, duhej të ishte tmerruar shumë që mbytej në të dridhura e i futej në gjoks, i mblidhej e i ngjitej... mezi thoshte mbyturazi: «Idriz, Idriz» dhe veç dridhej e ngashërehej. S'ishte ajo Mona e mëparshme. Kishte ikur diçka prej saj, kishte humbur përgjithmonë diçka që s'kthehej më.

Ditë për ditë e plot tri javë, në oborrin e burgut të Gjakovës, e çonin te trekëmbëshi e ia varnin litarin në qafë dhe e bija duke thirrur «nënë, nënë!» Ditë për ditë e plot tri javë në një qeli me vdekjen. Në mëngjes çoje për ta varë, në mbrëmje thuaji: «Bëje gati qefinin për nesër» dhe të nesërmen prapë hidhja litarin në qafë dhe në mbrëmje prapë po ashtu e të nesërmen prapë po ashtu... Një grua të trembet e të vdesë kështu!

Po ajo te litari prapë «Idriz» thërriste e shpëtimin prej tij e priste.

Ai diku duhej të ishte zënë në një luftë, që s'mund të vinte, diku ia kishin qitur pritat. Se shumë parja ishte luajtur e shumë hafijet ishin shpërndarë. Po me asgjë s'kanë mundur ta kapin, me asgjë s'kanë mundur ta zënë. E tash peng gruan me gjithë vajzë ia mbajnë.

Dhe për çdo ditë e kërcënojnë me litar. Për çdo ditë e plot tri javë, trimëri me gra bëka Vesel pasha i Gjakovës!...

* * *

Në ëndrra, gjysmëndrra, vegime e kujtime humbte për disa çaste largohet prej këtu. Pastaj ia prishnin, e kthenin prapë këtu, te kjo dardhë, lidhur. Pastaj prapë u ikte dhe prapë e kthenin, e kthenin... Dhe prapë e kapte, e ngjiste kuvendin e prerë aty ku e kishte lënë...

«Hiqmu, djalo, qafe, se bahen gjaqet, pasha atë vëlla!»

«Çfarë gjaqesh, çiko?»

«Gjaqet, djalo, gjaqet...»

«Vallahi as gjak, as varrë.»

Dhe t'i fluget e ia ngjet, ashtu siç qe me thes misri ngarkuar dhe e hedh në kurriz të vet, pa një pa dy, pa ua bërë as «t'puh» duarve.

«Qyqja unë në ditë të sodit!» — bërtiste ajo, pa i lëshuar duart nga thesi e pa mundur të shpëtonte prej tij.

«Qyqe jo, veç bash nuse,» — ia kthente me të qeshur ai e duke ikur me vrap me të në shpinë...

Kështu e mori për nuse Monën Idriz Beka e as «gjak, as varrë» s'u bë. U ranë ndërmjet fiset atëherë dhe qëlloi që ra edhe «shkjau» në Plavë e Guci e s'pat tjetër veç «hiq kush në shtatë e shtatëdhjetë!» e «Ou mule, mule, se na ra shkja!» e «Ja sot, ja kurrë për atë që i thotë vetes shqiptar e i ka dy gishta fytyrë!»

* * *

Kjo natë s'mund të mos kishte të mbaruar. Do të gdhiehet edhe kjo natë. Për ata që s'kanë se ç'presin prej ditës, hijet e natës vazhdojnë t'i ndjekin dhe dita i zë më ngushtë, më në «faj», s'kanë si të fshihen e

s'ka si t'i fshehë, sikur i zë turpi më shumë prej vetes e vetvetja s'ka ç't'u bëjë, s'ka...

Keq ashtu e keq kështu. Zi në errësirë e pus në dritë. Drita terr e terri terr. Para plumb e mbrapa plumb. Para kishë e mbrapa vdekje, gropa, varre dhe hendeqe. Zgjidh një nyjë e lidh një nyjë, nyja-nyja ky litar, Kah t'ia mësysh e kah t'ia mbash, o njeri qeleshe-bardhë!

* * *

Dyert e kishës u hapën përsëri dhe rreshtohen para tyre popë e kallogjerë. Po i ftojnë, po u thonë me të mirë që t'i binden «vullnetit të zotit», po me të mirë askush nuk dashka, kanë ngulur këmbë e këmbë s'bëjnë përpara, vrimë gjilpëre u bëhet ajo derë kishe...

«Idriz Beka, Idriz Beka i ka fajet,» — bërtet i hakërryer e çatallohet Savë Batarja.

Mijushkoviçi e pas tij patriarku, mësyjnë tek Idriz Beka, sikur atë çast shpirtin do t'ia marrin e në dorë do t'ia lëshojnë, sikur fund tjetër për të nuk pritej, aq me vrap turrin e kishin nisur. Po pastaj, sikur të qenë penduar e prej atij mendimi të qenë dredhur, me ngadalë u ndalën te këmbët e tij dhe me ngadalë e si në lutje filluan t'i flisnin:

«Mos i merr më qafë gjithë këta njerëz, Idriz Bekë!» Idriz Beka sytë përgjysmë të mbyllur i mbante dhe ndiente si po i fryhej e enjtej njëra dorë, si po i fryhej e dridhej gjuha, si po i dhimbnin e rrëzoheshin kapakët mbi sy e as s'kishte pështymë që t'i pështynte, as s'gjente fjalë që t'i shante.

Dhe ata prapë si në lutje i thoshin:

«Mos i merr më qafë gjithë këta njerëz, Idriz Bekë!»

«As s'i marr, as s'mund t'i shpëtoj,» — foli gjysma-gjysma e si për vete më në fund.

«Mos u bëj katili i vetes dhe katili i të tjerëve, kështu thotë edhe kurani juaj,» — i foli me romuz patriarku.

Dhe ndoshta do të kishte vazhduar sikur të mos ia kishte ndërprerë ai.

«Pop, ti atë heqajën e pyllit me sëpatën e di, e di që pyllin e pret më shumë sëpata që e ka bishtin prej drurëve të tij e s'po ta kallëzoj, po atë përrallën e gjarpit s'e di.»

«Jo s'e di» — tha patriarku si naiv dhe i erdhi inat që u ngut e foli kështu.

«As unë s'e di, — ia ktheu Idriz Beka si në të përqeshur.

— E di vetëm Isuf Xhema, ai plaku i Bardhanit,» — foli përsëri e si në të mëshuar kësaj fjale.

«Isuf Xhema,» — thirrnin të dy në një kohë.

«Isuf Xhema,» — pohoi edhe Idriz Beka.

* * *

Tri ditë e tri net që rrinte pa thënë asnjë fjalë Isuf Xhema. Tri ditë e tri net i ngujuar në mendime, i zhytur e shpërndarë nëpër tymra të tyre. Tym i lëshonte koka, tym që s'ndërpritej i lëshonte kamishi e tym drutë në oxhak që s'ndizeshin...

Ja kishte mbërritur edhe kësaj dite, kësaj dite të pleqërisë, ta shohë veten si kërcu në mes të odës «as për prush, as për bujashka». Vetëm «qikjohja» në mend s'i kishte shkuar.

«Kësaj i thonë e mbramja me hajr, he bir! Kësaj i thonë hip se të vrava e zbrit se të vrava, he mozomakeq për mue! Edhe qikjohja më gjet! E paskam dredhue udhën e varrit me ia hapë gropën vetes me duert e mia! Si ia mbërrite Isuf Xhema kësaj dite, ty t'u thafshin krahët! Me të mbetë kulla në gra e hajmedet! Hajmedet për ty, Isuf Xhema, e meshkujt e tu te kisha e Deçanit, hajmedet!» — e derdhte pezmin e mbledhur e shpirtin e djegur, pa gjetur kund asnjë derë çelë për «qitohen» që i kishte «koptisë» e «bulltisë»...

Gratë ia shtronin sofrën në mëngjes dhe ashtu e gjenin në drekë, ashtu në darkë, të paprekur e të paluajtur prej vendi. Plot tri ditë kështu. Asnjë fjalë s'ki-

shin mundur e guxuar t'ia thoshin plot tri ditë. S'ishte për sofër Isuf Xhema...

«Kur e dashke, s'të ardhka as vdekja!» — qe duke menduar.

«Ptyh, e mallkueme!» — e shau dhe deshi ta pështyn-te, sikur ajo të ishte aty, mbrapa derës...

* * *

«Ditën e tetë që binte e diel, e sollën në kishë Isuf Xhemën e nënën e Idriz Bekës.

Për herë të parë atë ditë ia vunë një cigare të ndezur në buzë, që, pasi e thithi tri-katër herë me ngut, desh u mbyt prej tymit e prej cigares që po i rrëshqiste në fyt. Mezi ia nxorën e mezi iu ndal kollitja e u mbush me frymë. Vetëm me ujë ia kishin mbajtur shpirtin gjallë këto ditë. Erërat dhe ngricat ia kishin çarë, nxirë e rrypavë mishin e faqeve, sa të kujtonte mishin e pas-tërmasë, varur sipër oxhakut. Edhe mustaqet i ishin çaprapikur aq shumë e ishin hapërdarë mbi gojë, sa, po të ishte verë e kohë mizash, do të ngatërroheshin mbi to e s'do t'ia gjenin gojën. Vetëm sytë s'i kishin humbur krejt, e ruanin xixën e shikimeve që gjuheshin plumbtas kur shpërthenin prej kapakëve e plumbtas mbuloheshin prej tyre, se edhe hunda ishte rrudhur e tkurrur dhe kishte marrë pamjen e një gogle me fare pak majë të ngritur. Ishte ky Idriz Beka, a s'ishte?!

S'po u besonte syve as nëna e vet.

«Po ti je, Idriz, loke, mos qofsha unë për ty!» — desh e lëshoi piskamën, që iu ngjiti deri në fyt e aty iu mbyt.

Idriz Bekës i kaloi një e dridhur nëpër shtat, diçka i kërciti e iu thye përbrenda me një përr-rr-rr e prraf të shpejtë. Ia kuptoi se ç'deshi të thoshte, ia kuptoi...

«Ma mirë të vdekun sesa të më kishte pa kështu,» — mendoi, duke iu lidhur e mbështjellë ngërc pikëllimi.

«Idriz loke, Idriz loke!» — mundi të thoshte dikur e ëma.

«Gajret, Idriz, gajret!» — i thoshte më shumë vetes se atij, duke i dhënë pak guxim e pak trimëri vetes.

«Gajreti e ka pasë, nanë!» — u duk se doli prej një shpelle të errët ky zë.

«Jo, loke, jo, loke!» — sikur ta ledhatonte zëri i së ëmës.

«Qysh atë ditë që më prunë këtu, qysh atë ditë...» — fliste prapë si prej shpelle ai zë.

«Jo, loke, jo, loke!» — i përkëdhelej prapë ajo. «I raftë gurit e drunit! Mos qoftë thanë prej gojës sate! Në dorën tande, moj ditë e sodit! Në dorën tande edhe ti, moj natë! Në dorën tuej diell e hanë! Në dorën tande ti, moj tokë! Ruejma djalin ti, moj dardhë!» — mërmëriste me vete.

«E ka pasë... e ka pasë,» — dhimbshëm thërrmohej zëri i tij.

«Në dorë të zotit, loke! Jo, loke, jo, loke! — sikur lutej tash ajo.

Në atë kohë lëshoi një kukamë të fortë dikush nga turma dhe plakës i shkoi kryet andej e duart i mbetën të ngritura përpjetë...

«Mbaruam në ditë të sodit e kuku për ne!» — gjëmonte ajo piskamë nga turma.

«Jo, loke, jo, loke!» — mërmëriste plaka dhe duart iu lëvarën dhe i mbetën të shtrënguara në gjinj, iu duk se po ia hanin e digjnin duart, sikur do t'ia shpërthenin këmishën e po i gufonte qumështi sikur ishte nuse e re. Dhe i rراسi duart e i nxori përjashta.

«Pështyj, Idriz, loke, pështyj në këta gjinj! — bërtiste si e hallakatur dhe e çmendur. — Këtu ke pi, bir, këtu ke pi e hallall e paç! Pështyj, Idriz, loke, pështyj, po munde!» — piskaste zëri i saj dhe i rrokoteleshin lotët faqeve e i ndaleshin në grushte...

Po të mundej, do t'i puthte ata gjinj tash Idriz Beka. Dhe këqyrte e këqyrte... Si t'ia bënte ta mbështeste edhe një herë kokën aty? Si të bëhej edhe një herë i vogël? Si të bëhej edhe një herë i madh dhe me pushkë në dorë? Si? Gjaku a qumështi i nënës po i vrullonte kaq shumë? Sa i pihej një cigare tash! Sa shumë i donte duart të zgjidhura!

Edhe Mijushkoviçi, edhe patriarku, popët e kallogjerët, Savë Batarja e Halil Mehmeti ishin të mendimit se Idriz Beka s'do të mund të mbahej më dhe pas tij do të vinte thyerja e përgjithshme: s'do të ndalej e s'do të pritej kush më pa hyrë në kishë, do të hynin duke u shtyrë...

Deri diku edhe kishin pse t'i gëzoheshin këtij mendimi.

Shtatë ditë e shtatë net që i mbanin në këtë të ftohtë që t'i priste veshët si me brisk e t'i ngrinte edhe zorrët në bark. Paj edhe toka që është tokë, edhe gurët që janë gurë, edhe drurët që janë drurë, rëndë e kishin këtë të ftohtë. Edhe kuajt e mushkat s'e duronin, edhe qentë s'e duronin e jo më rojat e përgjuesit...

Dhe sikur të ftohtët të mos mjaftonte, duheshin edhe sharjet, edhe poshtërimet, edhe kërcënimet dhe frika e një bajonete pas shpine. Çdo natë zhdukej ndonjë, çdo mëngjes fironin. Gjithnjë dikujt i mungonte dikush. S'e kishte babën, vëllanë ose shokun. Kishte mbetur përgjithmonë pa të, siç mund të mos ishte as vetë më e të kujtohej dikush se s'ishte. Nata ta ka marrë e dita ta tmerron kujtimin, të sjell ankthin për të papriturat e natës që do të vijë dhe t'i cungon shpresat. Dita të bën që ta lexosh më mirë veten në fytyrën e shokut dhe më të vetëdijshëm se si je katandisur...

«Do të durojnë sa të durojnë, po sa t'u mbeten mend për të menduar e, sa të kenë sy për të parë, kur të shohin shoqi-shoqin se si janë bërë, do t'i kapë marrëzia e do të na luten vetë që të bëjmë ç'të duam me ta, veç t'i lëshojmë të shkojnë edhe një herë në shtëpi. Dëshira për ta kthyer atë që e ka humbur është më e madhe se kotësia për të qëndruar e për të humbur edhe më shumë...» — kishte menduar gjithë këto ditë Mijushkoviçi.

Atij edhe përgjuesit, edhe rojat i kishin thënë se dy net radhas Idriz Beka thërriste si fëmijë «nënë, nënë» në kllapi ëndrrash që ia prishnin.

«Do të bëjë edhe më zi e do të ligështohet edhe më

shumë kur:ta shohë me sy,» — i kishte qeshur këtij mendimi dhe ia kishte shkelur syrin vetes. Ndërkohë edhe ajo Përralla e Gjarprit e Isuf Xhemës së Bardhanit i kishte mbetur peng e s'i hiqej nga mendja.

• * *

Isuf Xhema, i futur në atë qyrk të lëshuar, i dergjur prej sëmundjes e i ligështuar prej mendimeve, gjithë këto ditë thoshe se do të mbështillej e ngatërrohej me atë mjekër të gjatë e nga hapi në hap do t'i thyheshin e priteshin këmbët dhe do të binte. Dukej si i ardhur prej një kohe tjetër, i zgjuar prej një kllapie njëqindvjeçare. Edhe kështu, ndonëse pak i kërrusur, i prekte kryet mbi dy metra.

E lanë për njëfarë kohe para Idriz Bekës së lidhur, pa i thënë asnjë fjalë, sikur e kishin thirrur për t'u «çmallur» me të.

Sytë e Isuf Xhemës diçka thoshin. Edhe sytë e Idriz Bekës diçka i përgjigjeshin. Flisnin pa folur, vetëm me sy. Kështu do të kishin vazhduar ndoshta gjithë ditën, po t'i linin. S'ishte hera e parë që flisnin kështu. Thonë se dardanët gjysmat e bisedave i bënin vetëm me sy. Prandaj të huajt kishin thënë për ta se, kur t'i ngulin sytë fort, mund edhe të të mbysin në vend, se i kanë me dy bebëza...

«Plak, si është ajo Përralla e Gjarprit?» — pyeti dikur Mijushkoviçi, pa mundur ta duronte më këtë heshtje të tyre.

«Përralla e Gjarprnit?!» — lëshoi habinë e zgjatur Isuf Xhema.

«Idriz Beka thotë se veç ti e di,» — e shpoi Mijushkoviçi që ta shkundte nga habia.

«E kam pasë ditë dikur,» — tha duke ia gjuajtur një shikim Idriz Bekës.

«Hajde, plak, hajde, mos e tirr shumë!» — i foli me idhnim dhe i paduruar Mijushkoviçi.

«Ani, more, ani, po përrallë asht kjo e s'ka ç'ju duhet ta dini...» — foli përtueshëm Isuf Xhema e sikur deshi të thoshte e të shtonte: «S'kam ç'bëj, po më thoni vetë.»

Mijushkoviçi përplasi duar e këmbë i zemëruar.

Plaku ia nisi përrallës:

«Një babë kishte pasë një djalë për hasret.¹⁾

E donte veç qashtu. Kurrë s'e ndante prej vetes. Po u plak, i ra dergja dhe e gozhdoi shtrati.

— Bir! — i tha djalit. — Po të la vetëm sot.

— Babë! — tha i biri. — S'mundem pa ty.

— Bir! Dhentë po blegërojnë, duhen kullotë!

— Babë! S'mundem pa ty, — i tha prapë i biri.

— Shko të pastë baba e kulloti dhentë, se, kur të vish, do të më gjesh ma mirë, po veç mos i ço te Livadhi i Gjarpnit!

Djali u bind dhe u nis me dhen. «Te Livadhi i Gjarpnit pse të mos i çoj, çka ka aty!» — tha me vete. Kështu tha dhe atje i çoi. «Livadh si të gjitha livadhet qenka,» — tha me vete. Bari ishte dy pëllambë e delet s'e çonin kokën tue kullotë. Djali kishte nxjerrë fyellin e po i binte. Tue i ra fyellit, i shkuan sytë e pa një kokë gjarpni të ngritun që po e ndigjonte. Deshi t'i merrte dhentë e të ikte me vrap, po gjarpni foli e tha:

— Më jep një tas tamël, djalo!

— Ç'e do tamlin?! — pyeti i habitun djali që fliste gjarpni.

— U përvëlova e më dogji etja, — tha gjarpri.

— Po ta jap tamlin, ti më ha?! — pyeti djali.

— S'kam si të të ha, se veç kokën e kam përjashta e trupin e kam në birë.

Djali moli një dele dhe ia la afër tasin.

Gjarpni e piu me një hurrpamë e u fut në birë. Djali mbeti i çuditun, po gjarpni doli përsëri e prej goje lëshoi një flori të ndritshëm.

— Ti më jep nga një tas tamël në ditë e unë të jap nga një flori, — tha dhe u zhduk përsëri.

1) djalë i përkëdhelur, i vetëm

Djali e mori florinin dhe në mbramje ia çoi të atit, po nuk ia tregoi se ia dha gjarpni. Dhe kjo punë vazhdoi disa ditë, derisa një mbramje djali nuk u kthye në shtëpi.

Gjithë natën qau plaku e s'e zuni gjumi. Të nesërmen u shtrëngue dhe u nis. Mendja i thoshte se do ta gjente te Livadhi i Gjarpnit. Dhe aty e gjeti të shtrimë gjanë e gjatë, pa jetë e pa sy, sikur ia kishte pi diçka. Një «aiih» e kukamë të madhe lëshoi. Shungulloi gjithë livadhi. Afër kambëve ndjeu se i rrëshqiti diçka e, kur i lëshoi sytë, pa një gjarpën hata. Iu turr me sëpatë e likë përgjysmë e ndau. Gjysma tjetër i iku e u fut në birë. Te bira pa tasin e tamlit me një flori brenda. Atëherë e kuptoi se florinjte paskëshin qenë të gjarpnit. «Djali më iku, po më ikën edhe florinjte,» — tha me vete.

Iu afrua birës e i thirri gjarpnit:

— Gjarpën, qe, ta mola një tas me tamël, hajde pije e të bahemi vëllamë!

— Au, plak i marrë, ti djalëvdekun e unë bishtpremë si mund të bahemi vëllamë?! — iu përgjigj gjarpni nga bira.»

Ende pa mbaruar mirë, pa e thënë fjalën e fundit, kërcyen të shastisur patriarku, Savë Batarja e Mijushkoviçi.

«Mjaf, mjaft, gjarpër plak!» — bërtiste e turfullonte i hallakatur Mijushkoviçi.

«S'ka ma... kaq ishte...» — fliste qetë, i paturbulluar Isuf Xhema, sikur deshi t'i thoshte: «S'kisha ç'bëja, të thashë në fillim, unë s'kam faj për këtë» dhe s'mund ta fshihte kënaqësinë që ishte çliruar prej një barre që i rëndonte.

«Nji mijë vjet mund të jetojë kot njeriu dhe një ditë jeton sa për një mijë vjet,» — iu kujtuan këto fjalë të Sadri Bardhit, gjyshit të tij, dhe desh e shau veten që i ishte lutur vdekjes gjithë këto ditë ta merrte. S'mundi të mos ia lëshonte sytë Idriz Bekës që po ia kërkonte e po ia thërriste...

«Kollaj të qindros kur e ke rrethatoren plot fishekë

e ke ku t'i ngulësh këmbët. S'i them shumë burrë e trim atij. Burrë e shqiptar i them atij që s'i humb mendja e s'e lëshon zemra, po thotë edhe për së vdekuri: Me dhambë i shqyej shtatë hasmë, se shqiptarit për çka i thonë shqiptar? Për çka nuk humb kurrë rasati ynë? Veç që beson e veç që e di se asht ma i fortë se anmiqtë e tij. Paj të mos ishte kështu, kaherë e kishte hangër dreqi punën tonën...» — thoshin e flisnin me ato shikime.

* * *

Eh, atëherë... atëherë... edhe ai kishte qenë fëmijë dikur. Ai apo dikush tjetër? Kishte harruar se kishte qenë ndonjëherë fëmijë, ndoshta edhe sepse asnjëherë s'e kishte kujtuar e gjithnjë kishte dashur të bëhej i madh e burrë, sa më herët, sa më shpejt..

Po mendohej ta kujtonte veten fëmijë dhe i dilnin përpara vetëm fytyrat e fëmijëve të tij, madje, vetëm fytyra e Zizës që ishte pak më e vogël. Dukej se për atë e kishte marrë malli e i këputej shpirti më shumë. Ajo kishte mbetur pa nënë e pa askënd tjetër. Derë më derë endej, nëpër miq e shokë. Dy bukë në një shtëpi s'i hante. I duhej veç të ikte e të fshihej. E kërkonte Savë Batarja si peng. Dhe e shkreta s'ishte më shumë se katërmbëdhjetë vjeç. «Pula e babës,» — i erdhi të thërriste Idriz Bekës, siç e thërriste dhe e përkëdhelte kur e mbante në prehër. Dhe iu duk se ajo i ishte ngjitur për qafe e qante e qante, mezi thoshte: «Bablok, bablok!»

«Njiqind fëmijë po të kisha, me Zizën s'i ndërroja», — i kishte thënë njëherë së ëmës.

«Hajt ebu Idriz, mos fol qashtu, se fëmijët janë si gishtat e dorës, këdo që ta presësh, të dhemb e të lëshon gjak njësoj,» — i kishte thënë ajo. Dhe kjo thënie e së ëmës i ishte kujtuar vetëm pasi i kishte vdekur djali i madh. Atëherë i ishte dukur se kishte prerë jo vetëm një gisht, po të gjithë dorën. Tre muaj pa dalë nga

shtëpia ndenji atëherë dhe tri fjalë i ndërroi a s'i ndërroi me kënd. Qe ngujuar në qiler e s' shkante më në odë të burrave. Askujt s'i dilte dhe natë e ditë vetëm duhan pinte. Kështu qe ngujuar dhe e bija, Fata.

Thonë se qenkan dashur shumë. Vëlla e motër s'mund të duheshin ndryshe, veç ashtu, si Isufi e Fata, thoshin. Kurrë s'kishin ngrënë bukë pa njëri-tjetrin e kurrë s'ishin ndarë bashkë. Ata vetëm një motmot ndërmjet e të gjithë u thoshin «binjakët e Idrizit.»

Një vit u dergj në shtrat Isufi dhe një vit e pati te koka Fatën. Ajo e ndërronte, ajo i jepte për të ngrënë e ajo ia mbaronte cigaret në kuti.

Para se të vdiste, ia la për kujtim e amanet kutinë e duhanit, s'kishte gjë tjetër ç't'i linte. Ajo s'e hoqi kurrë më nga gjiri. Edhe kur shkoi nuse, me kuti të duhanit në gjë shkoi. E pat mësuar edhe vetë ta pinte. Sa herë e hapte kutinë e sa herë mbështilte cigare, qante me shpirt e thoshte: «Isuf vëlla, si harroi motra pa ta mbarue edhe ty nji!»

Ç'kishin që i trazoheshin e i pështjelloheshin kaq shumë këto kujtime të fëmijërisë Idriz Bekës?!

Ishte në ëndërr apo zhgëndërr? Po ndodhnin tash apo do të ndodhnin më vonë? Atij, apo dikujt tjetër? Dikujt që e ndiqnin qentë? Që e kafshonin e copa-copa i shqyhej mishi trupit? Që mbetej vetëm në eshtra, në eshtra që shkoqiteshin, thyheshin e thërrmoheshin nën këpucët me thumba të ushtarëve e rrotave të qerreve? Ç'ishte kështu? Kush ikte e largohej prej tij? Shpirti a mendja? Çka kishte mbetur prej njeriut? Deri ku arrinte ai e përtej kujt shkante? Ku pufeshin caqet e së njohurës me të panjohurën? Ku ishte e parashikuara dhe deri ku e paparashikuara? Ç'e mbante e s'e rrëzonte njeriun? Në ç'fije peri varej e pse s'këputej ky njeri?! Njeri prej mishi e kockave ishte, s'ishte frymë as erë që të mos kesh ku ta kapësh, ku ta zësh...

«Vetëm djalli mund t'i dredhojë vdekjes kështu,» — i thoshte vetes Mijushkoviçi, i kthyer në përbindsh që s'duron më e çmendet e pëlçet si djalli në shishe nga inati.

Dymbëdhjetë ditë e dymbëdhjetë net e mbajtën të lidhur për atë dardhë Idriz Bekën. Ditën e trembëdhjetë e hipën në një qerre, pa i thënë asnjë fjalë gjatë gjithë rrugës dhe pa ditur as ai se ç'do të bënin me të. Sa herë që ndaleshin në ndonjë vend, i dukej se aq e pat, aty do t'ia bënin gropën. Po s'dinte as të frikësohej e as t'i dhimbsej vetja. I ishte tëhuajtuar vetja. I dukej se tjetër ishte ai e tjetër kishte qenë Idriz Beka. S'mund të ishte ai Idriz Beka. Idriz Beka s'mund të lidhej për një dardhë e të bënte ç'të donte me të Savë Batarja. Ai as kapej, as s'lidhej. Diku larg duhej të ishte. Diku në Malësi të Gjakovës, bashkë me të birin, me atë «qeskinin» e «këmbëlepurin» Selman. Për çka i thoshin Mullari i Berishës e për çka mblidhej gjithë fisi mbas pushkës së tij?

Qerrja shkelte rrugëve të njohura për të. Megjithatë atij prapë i bëhej se ishte në ëndërr dhe s'mund ta besonte se ishte ai që po i shihte përsëri këto vende. Donte vetëm të mos i prishej kjo ëndërr, vetëm kaq... Edhe kulla e tij që po i afroheshin, i ngjante si prej djathi e shkume e jo prej guri. I shembej e vocërrohej para sysh, i bëhej sa një kuti e vogël që do të ngarkohej në këtë qerre. Jo, jo, s'ishte më ai Idriz Bekë që njihnte dikur. S'ishte ai. Dikë tjetër po e shkarkonin prej kësaj qerreje si një thes byku që s'i duhet kujt më. Po e hidhnin para këtyre dyerve të kësaj kulle që dikur kishte qenë e tij. Po e gjuanin e po e linin aty. Qerrja po largohej nga kishte ardhur. As që e kthenin kokën mbrapa ata ushtarë të hipur në të.

Ajo kullë si e shkretë dhe ai si i tretur para saj...

*Paj mos na shkeltë kurrë këmba
e huaj, — luten edhe varret bre...
Hajt, more, se për shqiptarin
kurrë s'ka dekë...*

VIII. S'JEMI QIRAXHINJ NË KËTË TOKË, MORE, JO

Ç'ndodh në një natë, s'ndodh përnatë. Kështu ka mbetur kjo fjalë e kështu vazhdon të thuhet...

Në një natë të atij dimri e paskan mbytur me bukë në gojë Zekë Arifin, atë Zekën që u bë Angjellko në kishën e Deçanit.

«Jo Zekë Arifin, po Angjellko Arifoviçin,» — paskan thënë në Bardhan, si të thoshin për një qen të ngordhur.

Thoshin se e ka zënë buka, e ka mbytur buka e shtëpisë, buka e Bardhanit. Kështu thoshin të gjithë. Edhe mulla Haxhi Beqiri e paska lëshuar atë fjalën e tij: «Ju kam thënë, lërxani zotit, se ia thyen qafën vetë!» Po bardhanasit paskan thënë ndërmjet tyre: «Zoti pak e nana e vet i ndihmoi ma shumë, ia dha të shtymën e ia theu qafën.»

Si Zekë Arifi e paskan pësuar po asaj natë edhe Lan Faka, ai Millani i Lbushës, Ukë Dauti, a Vuku i Isniqit, Dervish Shaqiri, a Dragutini i Llukës, Bilal Rrusta a Bozhidari i Deçanit e kushedi sa të tjerë...

Të gjithë i paskan varrosur ditën e «Bozhiqit», te kisha e Deçanit. Atë ditë s'paska ngrirë as kryqi në ujë. Shenjë e keqe për popët. «E diel e zezë» për malazetë, e paska quajtur Mijushkoviçi.

* * *

E tha kush e tha, — thoshin në Bardhan, kur ndokush pyeste e donte të zhbironte më thellë, «e kam dëgjuar» a «kështu mora vesh,» përfundonin së treguari për ato vaki që e paskan marrë dhenë e veç këta paskan mbetur të fundit pa i dëgjuar.

Dhe «vakitë» u shtoheshin «vakive të tjera.» Gojë më gojë e vesh më vesh përcilleshin. Se nga vinin, askush s'pyeste, ndonëse rrallëkush dilte nga fshati.

Gojëhapur i dëgjonin e gojëhapur i pranonin. «Po i çohet hyqmi Cërnagores,» — thoshte ndokush. «E ka trashë zullumin shumë,» — ia priste ndonjë tjetër. Të tierët shtonin ose «paj» ose «qe besa» dhe secili e shkloklonte nga një mendim e plotësonte diçka me vete. «Sa të dalë qiky dimën...» — paska thënë një natë Isuf Xhema. Vetëm kaq paska thënë, megjithëse sikur kishte dashur të thoshte më shumë, por kështu e kishte nisur muhabetin. Po s'di pse nuk e paska çuar më tej, pse nuk paska thënë asnjë fjalë më shumë se kaq?! «Qiky dimën, — qenkan menduar me vete bardhanasit, — na ka gjtë zi e ma zi e s'po kemi as qepë me i «paritë» kambët tona,» — i paskan thënë të inatosur vetvetes, duke i kujtuar ato vargjet e asaj këngës që paska qitë Rrahman Ymeri:

*«Qysh qatëhere që u rreh Reka,
pesëqind grosh ka ba kepa
me i paritë kamët e veta.»*

Ç'duhej të bënin e ç'mund të bënin kur të dilte «qiky dimën»? Si kësi dimri s'kishin parë kurrë. Ai s'e kishte ndër mend «të çohet» kollaj e t'ia lëshonte vendin pranverës. Ç'pranverë mund të vinte pas këtij dimri? A do të shëroheshin plagët e lidhura ndonjëherë? A thua do të ishin të zotët për pushkë? Ku do t'i gjenin, kush do t'ua jepte? S'kishin lënë hatull e vrimë miu, s'kishin lënë tavan e grazhd bagëtish, s'kishin lënë qiler e arkë nusesh pa këqyrë e pa rrëkëllyer. Ua kishin mbledhur të

gjitha. Kush s'e dorëzonte, «qare» vetes s'i gjente, e mbytnin për gazep dhe, kush dorëzonte një pushkë, i kërkonin edhe një tjetër dhe, kush dorëzonte pesë pushkë, i kërkonin edhe top e prapë të rrahur se të rrahur. Besa thoshin se edhe top paskan gjetur në një zgërbonjë mani.

Po edhe pa pushkë krejt s'duhej të ishin. Të gjitha s'kishin mundur t'ua gjenin. As hafijet, as Savë Batarja s'mund ta besonin...

«E çuditshme me këta njerëz, t'u dhimbset një pushkë më shumë sesa jeta!» — e kishte thënë kaq herë me vete edhe Savë Batarja.

* * *

«Se kush e solli këtë lajm e se kush e tha i pari, një allah e di, po unë po ju kallëzoj qysh ma thanë,» — tha një natë në odën e tij Isuf Xhema. Oda ishte mbushur «spicë» me burra. Të gjithë ishin bërë një sy e një vesh. S'po duronin e s'po prisnin sa të fillonte.

Ai u kallëzoi se si dashka të vijë një komision prej «Ovropë» për t'i këqyrur me sytë e vet masakrat, barbaritë e krimet e kësaj «malukat Cërnegore» e «serb dushmanit» dhe se qenka njëfarë shprese që në mos t'u pritet, t'u rrudhet dora pak, se «mnerë e madhe» ka hyrë, janë shastisë e janë tmerruar gra e fëmijë e «qysh se është kurdisë dynjaja» e në fytyrë të kësaj toke, më zullumqarë, më përbindsha e më katila s'janë parë se këto dy krallë...

«Ishalla do zoti e na i heqin qafe krejt,» — foli dikush kur mbaroi së kallëzuarit Isuf Xhema.

«Morë, krejt s'ti heq kush qafe,» — ia priti aty për aty dikush tjetër!

«As nuk t'i heq, as nuk hiqen me të mirë, — kërceu një tjetër. — Dajmida¹⁾ kështu ka qenë,» — shtoi ai.

---

1) gjithmone

Kuvendi nisi të kërcente pastaj udhë mbi udhë, të merrte e të jepte mendime e gjykime, t'i lnurte¹⁾ e t'i turrte fjalët hollë e hollë t'i mbështillte në lëmshe, t'i endte e t'i çendte andej ku të kapërthureshin e kurthoheshin më shumë me këmbët e tyre «dushmanët» e të merrte vesh «Ovropa» se s'i dhunoheshin e përdhunoheshin të drejtat më elementare të njerëzve, këtu në një qoshe të saj. Të bindej e ta dinte «Ovropa» se kush është «serbi e kush është «Cërnaçgorja,» njerëzillëku e qytetërimi i tyre...

Po kruhej veshi shurdh i Evropës, jo si veshi i kaut të zi që do t'ia lëshonte ethet e të dridhurat tokës, po po kruhej më në fund që të dëgjonte... Kishte zënë e kapur ca vaje, britma e protesta të shqiptarëve për krimet dhe vandalizmat e serbëve, malazezve, bullgarëve e grekëve ndaj tyre.

«Ne shqiptarët kemi luftuar më shumë se çdo popull tjetër për lirinë tonë. Asgjë më shumë dhe asgjë më pak nuk kërkohet, vetëm se njohjen e të drejtave të ligjshme që na takojnë: independencën e tërësisë së trojeve tona...» — thoshin pothuajse të gjitha letrat protestuese që u drejtoheshin Fuqive të Mëdha, që nga Qeveria e Vlorës, shoqëritë e ndryshme shqiptare nëpër botë e deri tek individë të shumtë, mësues, intelektualë e njerëz të thjeshtë.

Evropa u hidhte nga një sy, përskithi këtyre letrave dhe s'ngutej së besuari. Ajo pak u besonte dhe disa gazetarëve e informatorëve të saj. Le që këta qenë fare të paktë, po informatat e tyre s'ishin as fort të sakta që ta rrëqethnin, alarmonin e preknin në ndjenjat «humanitare» të saj. Evropa s'mund t'u besonte ankesave të

---

1) krehje e leshit

një pale pa i ballafaquar këto me ankesat e palës tjetër. Ajo e dinte nga përvoja e gjatë se i munduri e i pësuari ankohen, «i zmadhojnë e i nxijnë gjërat më shumë» dhe se parimi i saj ishte «të drejtë ka ai që ka të drejtë». Po që kjo «e drejtë» i takonte «më të fortit», edhe këtë e dinte dhe s'i hiqej këtij parimi. Pastaj edhe ministrat, ambasadorët e diplomatët e saj, e thoshin se «e drejta» s'mund të ishte në anën e shqiptarëve, sepse «shqiptarët» janë të paqytetëruar dhe as nuk mund të mendohet të «vetëqeverisen». Sigurisht që për këto mendime e bindje të tyre as që mund të mendohej se mund të kenë ndikuar sadopak femrat serbe në shtretërit e butë të hoteleve e vilave. Ato vetëm sa u kishin dhënë mundësinë të kuptojnë se sa të «qytetëruara» e «evropiane» janë dhe si ka mundësi që populli i këtyre «bijave» të dojë t'i shfarosë ca «fise blegtorësh» që kanë nevojë për «mbikëqyrjen» e shtetit të tyre?

Ç'të thoshin tjetër plakushët e diplomacisë pas atyre netëve të shtretërve të butë, ç'të thoshin?!...

* * *

Edhe koalicioni i monarkëve të Ballkanit u nis e u lidh dhe si qentë në sallhane nisën hallakamën, grindjen e përleshjen dhe s'kishin të ngopur me mish e gjak, po i vërsuleshin dhe shoqi-shoqit t'ia grabisnin thelën e mishit.

Askush s'mund t'i ndante e t'i pajtonte. Ishte e pashmangshme lufta në mes tyre.

Sharjet e grindjet më të mëdha plasën për tokat shqiptare të pushtuara. Malazeztë, sado që anonin nga serbët, prapëseprapë s'po e duronin fodullëkun e tyre. Ata nuk po i trajtonin si të barabartë e si pjesëtarë në plaçkë. Jo vetëm që s'po i ndihmonin në rrethimin e gjatë të Shkodrës, po edhe po i sabotonin. Madje edhe po «shpifnin» për luftën e tyre dhe pazotësinë e tyre për

të qeverisur si duhet krahinat e pushtuara dhe se ankesat e shqiptarëve qenkëshin kryesisht për ta, se ata vetë (serbët) dikin si qeveriset e prandaj s'paska asnjë ankesë të shqiptarëve...

* * *

Nëpër odat e Bardhanit vinte kumti i lloj-lloj lajmeve që pedateshin¹⁾ atyre netëve të pambarim të dimrit. Diçka po ndodhte... diçka e madhe do të ndodhte. Ishte një shpresë, kishin filluar të thyheshin akujt, të shkriheshin zemrat e të zgjoheshin ëndrrat e të përtërihej guximi që të mendojnë se edhe ata njerëz ishin. S'ishin qiraxhinj në këtë tokë, s'ishin të vonë, të ardhur e grabitës, po ishin pjella e parë e saj, ishin të zotët e saj, se mbi këtë dhe u takonte një copë qiell e një rriskë diell sa të mund t'i shtrinim krahët e të ngopeshin me frymë, se kush më shumë se ata s'kishte të drejtë t'i thoshte jetës: «Falma një ditë të bardhë ta ha një kafshatë bukë pa m'u dridhur syri, pa m'u rrëqethur shpina e pa m'u vrrarë kush në sofër!» Se veç për këtë dimër ç'kishin hequr e ç'kishin parë, as numëroheshin e as kallëzoheshin të gjitha...

«Ta marrë vesh «Ovropa» se tash e kemi shtetin tonë dhe flamurin tonë,» — thoshin disa. Po disa të tjerë as s'kishin besim te «Ovropa», as s'e shtinin në hesap punën e këtij shteti të shpallur. «Veç po na bëri qare Turcia, se ndryshe kemi mbarue,» — thoshin disa truthtarë. Këtij mendimi i frynin sa mundnin disa hoxhallarë e disa fanatikë të mykur me «shpresën e babës mbret». Ata thoshin se natë e ditë ndenjka duke qarë sulltani për miletin e tij arnaut, për këtë zezonë që e ka gjetur. «Ç'Turki, more!» — ia prisnin të tjerët që s'ishin pak e disa e që shumica pajtohej me ta: «Pesëqind vjet jemi

---

1) silleshin e përsilleshin

munduar ta heqim qafe e tash dashkeni prapë të vijë këtu, a?» — kërcenin të zemëruar ata. «Ani durojeni shkjaun pra, se ai na dashka!» — nxeheshin fanatikët. «More, as shkjaun, as Turkia s'kanë punë këtu, duem vetveten ta sundojmë,» — u përgjigjeshin e arsyetonin ata që shpëtimin e shihnin vetëm te vetvetja e te shteti shqiptar i sapokrijuar. «A di ç'do të thotë të kesh shtetin tand, more?! Shteti yt asht si nana. A i do nana fëmijët e vet? Si s'e ndigjon nana vajin e fëmijës, more?! Hajt, more, se s'jemi të mbaruem. Hajt, more, se paskemi harrue kush jemi! Po a jemi «qata» që ia kthyen knjazit Mark Milanin pa asnji ushtar në Cetinë? Po a jemi «qata» që «ka një luftë e nisin vit për vit?» A jemi «qata» që veç kur na u lëshue në shpinë gjithë Ovropa, Mali i Zi hyni në Ulqin? Hajt, more, se paskemi harrue. Hajt, more. Hajt, more, se për shqiptarin s'ka kurrë dekë,» — vazhdonin të arsyetonin e të mos përkuleshin ata.

* * *

«Paj shtëpinë e huej ta kallëzofshin e në të mos të çofshin, — paska thënë Isuf Xhema. — Edhe i hueji kurrë të mos u bafte zot shtëpie, se s'ka ma zi, dhe kamba e huej mos na shkeltë kurrë, luten edhe vorret,» — paska vijuar. Këto fjalë të tij rrahën e shoshitën shumë mendime të tjera. Ai i dëgjoi, i mati e i çmati të gjitha dhe, si për t'ia vënë gurin këtij kuvendi, e kallëzoi këtë «vaki» të hershme:

«Në një katund, emnin s'ia mbaj mend, të zaptuem prej Serbisë, një ditë iu desh të çoheshin me mace e me thi prej atyhit e të shkonin nga kanë ardhë.

Paskan pas kajtë fëmijët e tyne fort e i paskan pvetë nanat shkina se kur do të ktheheshin prapë këtu.

Që t'i pranin, ato u paskan thanë: «Ne do të kthehemi prapë këtu kur shqiptarët të bahen gjak me shoqi-shoqin, t'u hyjë thika ndër veti, kur baba s'do ta dojë djalin

e djali s' do ta dojë babën, dhe kur vëllai ta vrasë vëllanë dhe nana e motra të mbeten qyqe.» Kështu ma ka kallëzue gjyshi, Sadri Bardhi, rahmet i pastë shpirtil!»

Kur e mbaroi së treguari, e thithi gjatë kamishin dhe e ndoqi me sy atë shtëllungë tymi që e gjuajti nëpër odë. Ajo shtëllungë s'kishte të mbaruar e të këputur, dukej se dilte prej asaj mjekre që digjej.

* * *

Kjo «vaki» a «heqajë» e treguar prej Isuf Xhemës sikur e kishte fashitur e lënë pezull odën për disa çaste. Shkoklonin mendime e u grahnin dikah, dikah ku s'i rrethonin e s'i ndalnin pritrat e Savë Batares, ku s'mund t'i zinin e t'i kapnin më e prej nga zinin prita vetë e lëshoheshin në të papritura mbi ushtrinë e tij, aty ku s'e priste e ku i dhembte më shumë, ku lahej lesh në të e haku merrej siç duhej, ku ndëshkimi ishte i trefishtë. Shumë «hesape» do t'i kishin qëruar, po të mos kishte hyrë në odë me rrapëllimë e pa frymë Rrahmar Ymeri.

Prej larg dukej se vinte e prej, larg duke, se dikush e ndiqte... S'po mbushej me frymë e s'po mund të thoshte asnjë fjalë. Asnjë fjalë s'po i jepej t'ia thoshte askujt. Ata shih dhe ai shih...

E mbante atë sharki të shtrënguar në sqetull, sikur do t'ia rrëmbente ndokush e do të mbetej pa të, sikur ajo të mbante të gjitha të fshehtat që s'mund të thoshte, sikur as ai, as ajo s'bënin pa njëri-tjetrin, si dy jetimë që vetëm vetveten kanë, si dy binjakë.

I pa grua, i pa fëmijë e pa shtëpi ishte Rrahman Ymeri. I pakurrkundngulur e i gjithkund gjendshëm, pasuri e mall e gjithçka vetëm këtë sharki. Ku bënte një natë, s'e bënte natën tjetër. Gjithkund e kishte nga një shtëpi të vetën, gjithkund nga një derë të hapur e një sofër të shtruar...

«Allahile pse s'po martohesh, Rrahman?» — e kishte ngucur dikush njëherë. «S'po më le sharkia,» — ishte

përgjigjur ai, pa mundur ta mbante një lot që i kishte rrëshqitur faqes. Që atëherë s'i kishte thënë kush më e qysh atëherë kishin kaluar shumë kohë. S'i thoshte kush ndryshe veç «Rrahman Sharkia» e «kape një herë në dorë qat nuse, shkunde qat viranel!» Sharkia i ishte bërë nuse, i ishte kthyer në fëmijë e në mbiemër.

Kur këndonte Rrahman Ymeri, sikur këndonin edhe trarët e kullave, qeshnin e qanin bashkë me të. Atëherë bëhej dhe dhjetë vjet më i ri, atëherë s'ishte kush si ai. «Si s'u plake nië herë, bre Rrahman?!» — i thoshin. «S'po më lë shpirti me u plakë, s'po më le nusja,» — përgjigjej ai.

Nga i vinte e i dilte ai zë që i thyente edhe tjegullat në çati?!

«Më ndoqën ushtarët e desh më kapi Savë Batarja. Qysh në Pejë që po më ndjekin. U kam shpëtue për thonjsh e më duket se ua humba fijet,» — mundi të fliste më në fund Rrahmani, kur e mori pak veten.

Pyetiet «ani, qysh, kur, si, ku e tek» s'kishin të mbaruar. Po ai as s'kishte cef t'u përgjigjej e po ngutej t'u thoshte për laimet e reja që i kishte marrë vesh. Ia paska thënë vetë Sali Ukella i Pejës. «Ai që ka ditë pare të madhe Cërnagoria për krvet e tij, ai që bashkë me Ker Sadrinë e Rugovës ia faruan ushtrinë...» Sali Ukella i paska treguar edhe për çetat e Azem Galicës e Mehmet Kojuhit në Drenicë. «Për Mehmet Kojuhin kallëzoi nam të madh.»

«Mehmet Kojuhin?» — u zgjat nië pyetje habie nëpër odë. «Po, po, Mehmet Kojuhin... Ai s'po u lë vend në kurrkund serbëve, si Musë Kesexhia në vakt të vet. Në shtatë bieshkë i ndihet vikama, shtatë konakë udhë ikin prej tij. U bie për shpine e u del për lëndine, u ka shtie tmerrin. Paj t'i kishte dalë topxhisë, kur po ia rrate givlet topit në grykë e kup t'i kishte kërcye mbi shtrat të topit si në kalë e t'ia kishte terë pushkë atij e të tjerëve e kush mundi të shpëfante, veç ik, he bir, sa të mujsh ik...»

Paj trim si atë, thonë, s'e ban ma nana e kah të shkelin katër kambë kali shoqin s'ia gjen hejdi... veç

medet që s'mujta me ia qitë kangën!» — shfryu dhe u shpraz Rrahman Ymeri.

«Bash për këtë u dashka kanga,» — u mërdhez Isuf Xhema.

«Për një pare kangët e tjera para kësaj,» — kërcyen shumë zëra përnjëherësh nëpër odë.

«Jo për një pare hejdi, — u rrebau Isuf Xhema. — Secila kangë e ka vendin e vet, po thoni ma mirë qi kjo na u dashka ma shumë qitash,» — vijoi më prajshëm e më arsyeshëm që ta nxiste Rrahmanin t'ia ngulte sa më shpejt hunjtë gardhit të kësaj kënge.

«Ndal, more, se gati harrova t'jua them kryesoren!» — u bërtiti vetes dhe atyre Rrahmani.

Përnjëherë iu paluan dhe iu curruan veshët të gjithëve.

«Burra, Hasan Prishtina doli prej burgu,» — qëllloi si me top me këto fjalë, mbasi i kishte lënë disa çastë në pritje të asaj që do të thoshte.

«Doli!» — u dëgjuan shpërthimet e zërave të habitur.

«E liroi Serbia.»

«Sahi?» — pyetën përnjëherësh shumë zëra, ku ndihej njëfarë pasigurie e dyshimi.

«E kërkoi lirinë e tij Qeveria e Vlonës, vetë Smail Kemal pasha e kërkoi, ma tha një mësues i Pejës, s'di rrenë unë...» — foli pak i zemëruar që s'po e besonin fort.

«Hë, milkuke, he bir! — u kurdis Isuf Xhema.

«Qe besa kanë me ia pa sherrin. Qitash po këndoka oqyja për ta. Qitash po e shoh kur t'ia krisë e madhja. Qitash po e shoh qi s'paska mbarue Kosova. I ka rranjët e thella ai këtu, he bir! Keni për t'ia ndigjue krismën kësaj pune e shpejt bile. Ia njoh mirë turrin atij unë. Mahi s'asht me të. Atij i them burrë unë. Paj t'i kisha treqind meshkuj, s'qenë kah më dhimbsen për të, s'mujta t'i them jo kur më ra në kullë. Kush s'i shkonte mbrapa atij, more?! Lum nana e vet për të, lum Kosova e lum Shqiptaria... Hait, more, se qe besa po të mos ia kishte shti fitmet qikjo Serbi te do krenë, paj prej

Gurit të Shpuem e qepqever kah janë kufijtë tanë e ku zbardh qeleshja e shqiptarit, sod tonat do të ishin...»

Këto fjalë të Isuf Xhemës e shprushën dhe e ndezën më shumë kuvendin. Gjatë u pedatën fjalët për Hasan Prishtinën, Qeverinë e Vlorës dhe «Ovropën».

S'kishte se si të mos e njihte këtë qeveri «Ovropa» e të mos përfshiheshin të gjitha viset nën shqiponjën e flamurit, s'kishte se si të gjymtohej Shqipëria për hatrin e serbëve, të malazezve, bullgarëve e grekëve, thoshin ata.

«A mund të ndahet lik përgjysmë me bajonetë një nanë me fëmijë ngrykë e t'u hidhet bishave ta hanë, a ban vaki kjo punë në fytyrë të kësaj toke?» — piskati Rrahman Ymeri.

«More, për dhimbë, brinjë ngjitun e dy copa bashkë s'na i lanë kund, po thuej çka të bajmë e si t'ia bajmë?» — foli dikush që s'kishte besim as tek «Ovropa», as te kurrkush tjetër, po vetëm te vetvetja.

Si t'ia bënë, si t'ia bënë pra? Nuk zgjidhej me një fjalë goje kjo. «Si t'ia bajmë?» Le të ketë thënë ai mësuesi i Pejës se Serbia me Malin e Zi janë bërë si ajo lavirja që e gjuajti kopilin në ferrë e tha për laviren tjetër: «Prit, se ia kallëzoj unë kësaj, prit t'i them përpara kurvë!» Vërtet ashtu ishin bërë e po mundoheshin t'ia hidhnin njëra-tjetrës, t'i lanin duart e gjakosura prej krimeve, të thoshin se këtu s'kam gisht unë, si mund të kem gisht unë kur jam «çliruesi» e ua hoqa Turqinë qafe, po ata kishin Rusinë që i mbronte, kishin edhe Francën që besonte në «shenjtërinë» e tyre. «Po ne s'paskemi kurrkënd atëherë që ta thotë një «fjalë për ne»? — gati sa nuk ia shpërthenin vajit disa. «Ne kemi vetveten, kemi të drejtën tonë.» — u jepte zemër ndokush. «Jo, more, tash s'jemi pa kurrkënd hejdi, kemi edhe ne qeverinë tonë, s'mund të na lejë kështu.» — nxehej Rrahman Ymeri me ata që pak shpëtim shihnin e prisnin t'u pikonte prej qielli ky shpëtim. «Kemi, more, qysh s'kemi, boll që e kemi Hasan Prishtinën, a pak po ju duket, a?» — u gjuajt Isuf Xhema i rrebavur, sikur do t'i shafiste në vend.

«Po hajt na merr një kangë, Rrahman, ebu!» — urdhëroi prerë, si ndonjë gjeneral që u bërtet vartësve para betejës pse i përzihen në punët që i di veç ai.

Dhe Rrahman Ymeri, si ushtar i bindur, ia nisi një kënge të re për Idriz Bekën. Askush s'po kujtohej t'i thoshte të këndonte të vogël, të mos shkonte në vesh të Savë Batares që nuk flinte e rrinte duke i përgjuar. I kishte marrë malli për këngë. I kishte rrëmbyer dallga. Paj, pa këngë s'mund të rrinin. Pa bukë dhe pa ujë e kishin provuar...

Nusezeza nëna jote,
nusezeza me herrkë¹⁾ në krye.
Ç'dasmë, mor bir, pati jot ëmë!

---

1) gunë

IX. MARTESAT ME HERRKA

«Sorra sorrës s'ia nxjerr sytë, se, po t'ia nxirrte, as vezë e tyre s'çelte më e kroatja s'u ndihej mbi këtë dhe.»

Kështu thanë ata më pleqtë për atë komisionin nga «Ovropa,» kur u mor vesh për të vetëm pasi iku... «Eu Ovropë gazepi, të plaçin sytë, pa me kësi helaqësh do me na qitë në dritë, he të xhumhistë pushka e zotit!» — e gjuajti renë e mallkimit Isuf Xhema. «Kësaj i thonë lypja dreqit rahmetin,» — thoshin të tjerët. «Kësaj i thonë lyp kos te gabeli e pare te çifuti.» «Gabeli s'ka ku e merr e çifutit s'i del kurrë borxhit, t'i shkul edhe qimet e kresë.» Të inatosur, të zemëruar e të indinjuar për këtë maskarallëk e palaçollëk të «Ovropës» që kishte dërguar këtë komision vetëm me rusë e francezë, po shanin e protestonin secili sipas mënyrës e gjykimit të tij. «Hajde Franca, po Rusia, more!» — çuditej ndokush. «Krali i rusit asht baba i këtyne këlyshëve», — ia priste ndonjë tjetër. «Hajt, more, se edhe Franca është kandarxhi i shejtanit,» — kërcente ndokush. «Jo, kësi bidati s'qet kush. U bie kaçubeti pulave ditën për diell e del shahit dhelpna natën se nuk ka pa gja me sy, hajde, bir, o bir!» — shfrynte Isuf Xhema.

S'ishte më Rrahman Ymeri të këndonte nëpër oda. Tri ditë që s'bëhej i gjallë. Tri ditë që e kërkonin e s'e gjenin. Diçka duhet t'i ketë ndodhur, kaq gjatë s'mund të mos ishte! — mendonin. Qenë mësuar me të e s'bënin pa të... Ai ishte gjithmonë ku duhej e kur duhej. Hynte pa trokitur e vinte pa thirrur, i thirrur ishte përherë. Asnjë qen s'lehte kur vinte, i fërkoeshin te këmbët dhe e tundnin bishtin sikur të ishte zot shtëpie i çdo shtëpie. Edhe ai i përkëdhelte e u thoshte diçka, pastaj u hidhte ndonjë kore buke që e mbante me vete, lëshonte ndonjë fishkëllimë e largohej prej tyre. S'di kush më shumë se qentë t'i njohë njerëzit... «Paj edhe qentë gëzohen kur vjen ti,» — i thoshin Rrahmanit. «Qeni qenin s'e ha,» — ua kthente me të qeshur Rrahmani. Dhe ata nisinin e tregonin për njëfarë Col Idrizi prej Strellci që e hante edhe qeni i shtëpisë e trupin plagë e kishte prej të kafshuarave të tij. Kurrë s'guxoka të dalka natën në oborr kur qenka qeni zgjidhur. «A e sheh që po e haka qeni qenin,» — ia kthenin edhe ata me të qeshur.

Megjithëse i dinin e i kishin dëgjuar kushedi sa herë mahitë e Rrahman Ymerit, kishin qejf prapë t'i përmendnin e t'i kujtonin se u dukej shurdh pa të, se s'donin të besonin se ai s'ishte më dhe të gjithëve u shkante mendja se do të ishte fshehur diku e veç kur t'ia befte e veç kur t'u thoshte: «I kishte vdekë pela e i kishte cofë nana knjaz Nikollës e boll shumë i kishte mbetë hatri që s'i shkuem në të pame!»

Pastaj do t'i gjuhej Isuf Xhema: «Hajt, ebu, Rrahman, edhe ti, s'i le kurrë mahitë, thashë çka po na thue...»

Dhe Rrahmani, pa u ulur mirë, do t'i kthehej: «Mos u ngut, mixha Isuf, se a e di çfarë miku kemi, ai për

vdekje tonë s'e le pa ardhë, se natë e ditë veç për vdekjen tonë mendon.»

«Po, more, atë vorri mbrenda mos e lantë!» — do t'i hidhej Isuf Xhema, duke derdhur duf e mallkim.

Dhe kushedi sa do të vazhdonte kjo gjuajtje romuzesh derisa t'ia niste këngës Rrahmani.

Edhe këngët sikur nuk i këndonte kurrë një kajde. Gjithmonë u shtonte ndonjë fjalë të re aty ku s'e prisnin e gjithmonë i ndërpriste aty ku na çohet zemra peshë e kënga në dallgë na kishte marrë e na çonte larg e më larg e na bënte të kujtonim se ato trimëri ne duhej t'i kishim bërë, se për trimëritë tona që do t'i bënim këngë më të bukura do të këndoheshin.

Kështu pat ndodhur edhe në Kuvendin e Junikut kur po këndonte me Idriz Bekën.

Pesëqind burra aty ishin. Pikë e pikë burra të zgjedhur në krejt Kosovën. Aty ishte edhe Hasan Prishtina. Bënte ferk Idriz Beka. Katër burra thoshte janë ngjithë në të, rremb prej Muji, thoshe ka. Kurrkujt në brez rrethatorja e tij s'i rrinte. Të gjithëve u binte në fund të këmbëve. Dhe pesëqind burra me radhë e provuan.

«Mos ki frikë se të hup, — i tha Hasan Prishtina, — se, edhe në të huptë, kujt s'i vyen.»

Ia dhamë gazit të gjithë përnjëherë.

Atij sytë në të i kishin mbetur, xixa e shkëndija sikur i shkrepnin... kushedi ku i përflakte mendimet, vetë me vete ndoshta thoshte: «Veç pesëqind burra kështu t'i kisha përgjithkrah ku i thonë Shqipëri, gurët e fitores do t'i ngulja e kral as mbret s'do të mundet më t'i shkulë.»

Kushedi ç'përthekonte me sy, kushedi sa larg mund të shihte kur thekej kënga «Ani prej Prokupje deri në Nish.» Nuk është këngë, thoshte, është luftë, luftë po bën Zeqir Llausha, në kupë të qiellit i shkonte vikama... Ishin ndezur telat e sharkisë, ishin skuqur telat e këngës, më nuk mbahej Rrahman Ymeri, Idriz Beka fort e ndiqte. Por inat fort i vinte, zëri i tij më pak ndihej, e ndali këngën edhe iu kthye:

«Shumë po i jep, mor dai, po i qet tymb, po e çon piskamë.»

«Besa pak, jo sa duhet, po a e di hiç për kë po këndoj, a e di hiç me kë po këndoj, unë po këndoj me Idriz Bekën që qiramindet e kullave duhet të thyhen, copa e grima duhet të bahen,» — e la sharkinë e ia krisi të qeshurit...

Pesëqind burra qeshën mbas tij.

* * *

Në mëngjesin e ditës së katërt, në një hendek, në të dalë të Bardhanit, gërrithte me thonj e kuiste një qen si në të qarë fëmije për sisë. I zoti kishte frikë t'i afrohej se mos qe tërbuar dhe vetëm në të rrallë e thërriste: «Kut, kut!» Po qeni kuiste e gërrithte gjithnjë, herë mbas here i drejtonte sytë nga i zoti, sikur t'i lutej për diçka, sikur t'i thoshte të afrohej. I zoti kurrë s'kishte parë kështu të bënte ndonjë qen. Iu duk se edhe sytë po i lotonin, krejt si sy njeriu iu dukën, si sy që vajtojnë për dikë të dashur, për dikë të humbur që s'kthehej më, si sy që e lutnin të afrohej. Kishte mbetur i çuditur e s'dinte ç'të bënte. Qeni me këmbën e parë gërrithte e vazhdimisht kuiste, ndërsa këmbën tjetër, të ngritur lart e të drejtuar drejt tij që e tundte si dorë në ajër sikur e ftonte. Po i zoti prapë s'po shtyhej përpara. Sa pak që kuptohen qentë prej njerëzve nganjëherë!

Vonë, shumë vonë po i shtyheshin e drejtoheshin hapat andej, vetëm pasi qeni erdhi e iu fërkua për këmbë dhe iku prapë nga hendeku dhe vazhdonte të gërrithte e kuiste aty.

Në hendek ishte një njeri i rënë përmbys dhe i mbledhur kruspull, që s'mund të njihej përnjëherë. Do të qe larguar e do të kishte marrë iken, sikur të mos kishte kërcyer qeni dhe me dhëmbë e këmbë ta kthente mbarë. Atëherë piskama i mbeti në fyt e tmerri iu ngri në fy-

tyrë. Ky njeri dukej si Rrahman Ymeri. Dukej se dikur ai kishte qenë, se tash pak gjë kishte tepruar prej tij. Gojën e kishte të shqyer e të çaraveshur për ibret, sikur t'i kishte rënë ndokush me sëpatë e t'ia kishte hapur vesh më vesh. Në atë gojë duhej të kishte qenë dikur edhe gjuha, po tash s'ishte më, si e shkukur me gjithë qiellzë dukej. Diçka duhej të kishte thënë me atë gjuhë, para se t'ia shkulin, diçka që s'kishin mundur ta duronin, përndryshe pse do ta bënë në atë ditë. Ndoshta diçka tepër të rëndë, tepër fyese e poshtëruese për ta do ta kishte thënë. S'e lidhte gjuhën për dhëmbësh kollaj ai, i jepte shumë asaj... Le gishtat e duarve të prerë, po edhe sharkinë copa e grima ia kishin bërë, njëlloj si gjuha të kishte thënë diçka të tmerrshme!...

«Kuku, çka pashë, mos pafsha! Kuku, çka pashë, mos pafsha!» — kishte mbetur duke bërë ai njeri dhe duke mbuluar fytyrën me duar.

* * *

«E pamja» për Rrahman Ymerin u hap në kullën e Isuf Xhemës. Në ato ditë të «së pames» lëshoi dikush një fjalë për një «bidat» të ri të knjaz Nikollës. Në fillim s'ia vunë veshin shumë, sepse edhe ai fliste si përçart, si të mjegullt e të tymtë e paraqiste, ngaqë s'dinte ta shpjegonte si duhej. Ai përmendi diçka për njëfarë «shkolle të vajzave» që do t'u hapka në Cetinë, me vajza shqiptare, po s'dinte gjë më shumë se kaq, s'dinte se për se, si e kur. Vetëm për të mirë e dinte që s'duhej të ishte. Dhe këtë e kishte me hamendje, me dyshim për çdo gjë të armikut që vetëm të këqija mund të sjellë, se mendja vetëm për të këqija e të zeza i pjell këtij...

Kur u morën vesh mirë si qe ky «bidat», u ranë puplat krejt e u «cofën morrat», u nxinë, u rrudhën e u mblodhën sa një grusht, u bënë si xhenaze, buzë varrevë që s'ka as kushi t'i varrosë.

«Edhe qikjohja po na gjeti, e pat puna jonë, mbaruem me ditë të sodit e për një mijë shëngjergja qyqja ka për të këndue për ne,» — lëshoi gjëmën Isuf Xhema.

* * *

Edhe në popull qe përhapur, po edhe disa gazeta të Cetinës shkruanin për zemërimin e knjaz Nikollës ndaj Mijushkoviçit. Gazetat njoftonin me të madhe për «marrjen në mbrojtje të shqiptarëve» nga knjazi e për «qortimet» e «sharjet» e rënda që u paska bërë atyre që «guxuan t'i cenojnë e t'i prekin në fe shqiptarët».

Gazetat, madje shkuan aq larg, sa të përmendnin se si paska qarë «babushi i dhembshur» kur i paska marrë vesh të gjitha, se ai «s'paska ditur gjë» dhe po përpiqet vetë «t'i ndreqë këto gabime».

Po gazetatat nuk mund të shkruanin se «qortimet» e «sharjet e rënda» që i qenë bërë Mijushkoviçit ishin për ngutjet e mossuksesin e tij, për «hajvanllëk» e për «rezil» që e ka bërë në sytë e botës Malin e Zi duke kërkuar t'i mposhtë e tjetërsojë shqiptarët në pak ditë, kur në shekuj s'mundi ta bëjë askush tjetër...

Gazetat gazeta janë. I thonë një fjale: «Mos u bëj gazetë, se të lexon gjithkush.» Kjo fjalë sikur ishte bërë e gjetur për Malin e Zi, ndonëse ai lexohej edhe pa gazetë. Pikërisht për këtë edhe knjaz Nikolla i kishte tubuar ministrat e tij dhe po u thoshte se i mençur është ai që s'ia merr vesh kurrë hilet, që di ta fshehë budallallëkun e tij edhe kur e bën pa dashje, o s'ka rrugë tjetër. U kujtoi atyre se armiku luftohet më së miri me mjetet e tij, kur e njeh mirë dhe jo kur të njeh ai më mirë se ti dhe këtu përmendi atë fjalën e urtë shqiptare «Mishi të piqet e helli të mos digjet». Ata pra, jo vetëm para botës, po edhe para shqiptarëve duhej të hiqeshin si «çlirues», «shpëtues» e «qytetërues» të tyre. Ky duhej të ishte marifeti e jo siç thonë shqiptarët «Fjalët Demush e punët kurrkush». Ai foli

gjerë e gjatë e nis e sos me këso proverbash, për t'u treguar atyre se si bëheshin këto punë. Në fund theksoi se shqiptarët mund të mposhteshin nëse do të dinin t'i preknin aty ku u «dhemb» e «djeg» më shumë. «Vetëm nëse do të mund t'i martojmë vajzat e tyre me djemtë tanë, atëherë edhe «shelgu bën rrush» për ne, — i mëshoi fjalës ai. Pastaj shpjegoi hollësisht se si do të «rrëmbeheshin» vajzat 15-16-vjeçare, ato «të fejuarat qysh në djep» e gati për t'u martuar, gjoja për atë shkollën që do t'u hapkësh në Cetinë për to. «Ne s'kemi shkolla për vajzat tona, po para botës, në emër të qytetërimit duhet të flasim,» — u krekos dhe e gjeti me vend ta përdorte atë proverbin shqiptar: «Mos ia shiko gunën, po shihja punën!» Foli pastaj se në të njëjtën kohë duhej të vërshonin nëpër qytete e fshatra shqiptare vajza e vejusha malazeze që të martoheshin me shqiptarë. «Në një anë vajzat e tyre të martuara me djemtë tanë e në anën tjetër vajzat tona me djemtë e tyre dhe ata do ta humbin gjuhën e do t'i kemi si Kuçin e Vasojeviçin,» — i vuri gurin e fundit fjalës në këtë tubim. «Na dhëntë zoti mençuri, se trimëri kemi boll!» — uroi ai, duke kujtuar atë telegramin nga Stambolli të dy malazezve që u gjen-dën atje kur plasi lufta me Turqinë. «T'ia nisim luftës që këtu, a të vijmë atje?» thoshin në telegram ata. Ku s'e kishte përmendur me mburrje. Dhe tash për herë të parë i vinte për të qeshur.

* * *

Atë dimër kishte pllakosur uri e madhe në Mal të Zi dhe turma të uriturish zbrisnin ditë për ditë në Pejë e kryesisht qenë vejusha malazeze që u kishin vrrarë burrat në luftë e kishin mbetur pa asnjë ndihmë. Ato tregonin se si edhe atë drithë që kishte çuar Rusia, e kishin marrë ata që s'kishin aq shumë nevojë për të.

Komisioni i caktuar për ndarjen e drithit shkoi te knjazi për t'u këshilluar se do ta ndanin siç ka thënë zoti apo siç ka thënë robi. «Qysh, more, siç thotë robi, po siç thotë zoti ndajeni!» — u bërtiti knjazi. Dhe ata hynë e pyetën shtëpi për shtëpi. Kush thoshte se kishte njëqind kile, njëqind kile i jepnin. «Atij që ka, t'i jepet edhe një herë aq sa ka, kështu ka thënë zoti!» — thoshin ata. E kush thoshte se s'ka hiç, hiç i jepnin. «Po të kishte dashtë zoti, ju kishte dhënë edhe juve,» — u thoshin atyre që ankoreshin. Kështu morën vetëm ata që kishin e ata që s'kishin mbetën prapë keq e më keq,» — tregonin ato.

Pejanëve edhe u vinte për të qeshur, edhe u vinte keq. Disa thoshin se kishin tri-katër ditë pa ngrënë e i kishin lënë fëmijët duke u vdekur për bukë. Ato mallkonin luftën e shanin knjazin pa pikë frike. U ndihmuan e u dhanë sa mundën e kush kishte, me gjithë hallet e tyre, me gjithë të zezat që u kishin sjellë po burrat e tyre. Dhe ato, sapo i mbushnin trastat, i ngarkonin në shpinë e ktheheshin me vrap duke i uruar këta njerëz të mirë që «ua ngjitën dorën në këtë të keqe të madhe e s'i lanë të vdesin urie» dhe duke e ndier veten të turpëruar e të rënduar me të gjitha ato që mund të kishin bërë burrat e tyre ndaj këtyre njerëzve.

«Thonë se nevoja të çon edhe në derë të armikut», — mendonin ato gra e ato nëna që po nxitonin të ktheheshin te fëmijët e tyre që i prisnin, t'i gjenin gjallë edhe njëherë, t'u jepnin prapë frymë e shpirt. «Po armiku si mund ta kishte fytyrën e mëshirën e këtyre njerëzve?» — i thoshin njëra-tjetrës ato. «Edhe vëllezër po t'i kishim, nuk na gjendeshin kështu,» — thoshin me një gojë. «A na hapi derën ndonjë shtëpi malaziasi e serbi? Flisni, moj moçra!» — ia priste ndonjëra. «Jo besa, edhe sikur të na lëshonte shpirti në atë vend.» — ia priste tjetra. «Sikur ma zë fytyrën e mëshirën e këtyre njerëzve, kur mendoj se ç'kanë bërë burrat tanë e si u sollën ata me ne,» — herë pas here thoshte njëra. «Do të na vrasë

zoti,» — fliste e trembur një tjetër. «A pak po të duket se na vrau zoti, a? Na la qyqe e na la rrugëve,» — i hidhej ndonjë tjetër.

«Zoti e vraftë knjaz Nikollën siç po e vret!» — mallkonin të gjitha...

Ndërsa disa vraponin e nxitonin, disa të tjerave s'po u bëhej të lëviznin nga Peja. Ato kishin zënë hanet dhe hanxhinjtë s'kishin ç'u bënin. As nuk largoheshin, as nuk paguanin. S'paguanin, se nuk kishin asnjë grosh dhe hanxhinjtë s'guxonin t'i përzinin. Ushtarët i kishin lëshuar kazermat dhe s'shkuleshin para dyerve të haneve. S'i dëgjonin më as urdhrat e oficerëve. Për «tërbim» e «harbim» të tyre flitej në raportet që i dërgoheshin knjaz Nikollës.

Edhe serbët flisnin e përhapnin fjalë sa mundnin për këtë «tërbim të ushtrisë malazeze mbas disa veju-shave të harbuara që harbojnë edhe me shqiptarët.» Madje ata përmendnin njëfarë Gordane që u hingërizka rrugëve të Pejës e thënka: «A ka burrë që ma del mua?»

Këtyre «shpifjeve» të serbëve, malazetë iu përgjigjën:

«Hajt, more, se s'jeni burra ju që ju mbetën gratë e motrat me hamshorët e të gjithë Evropës?»

Dhe sharjet për njëri-tjetrin sa vinin e bëheshin më të idhëta e më të padurueshme.

* * *

«I» kishin pasë vjedhë djathin Nastradinit e ai kishte dalë e po rrinte te çezma.

— Nastradin, çka po pret këtu? — i thoshin kalimtarët.

— Ma kanë vjedhë djathin, — u përgjigjej shkurt ai.

— Po ani këtu do me e gjetë, a? — habiteshin e pyesnin me të qeshun ata.

— I kam pasë qitë kripë shumë, — ua kthente ai. — S'mund të rrinë pa pi ujë ata që e kanë ngranë. Këtu do të vijnë, — thoshte Nastradini.»

Njerëzit që e dëgjonin, s'po dinin ku do të dilte me këtë «heqajë» Isuf Xhema, s'po dinin t'ia «takbironin» e u dukej se e kishte thënë o për të ndërruar muhabet, o sa për të nisur muhabet, se as ai s'e dinte ku donte të rrihte me të. Isuf Xhema i linte ta vrisnin pak mendjen e ta shtrydhnin dhe s'po ngutej ta nxirrte grepin e ta lidhte fillin e këputur.

«Ndiq knjaz Nikolla i ka qitë shumë kripë bidatit të tij e një sahat rrugë i vjen era prej së njelmtit,» — foli dikur ai.

«Thamë çka po na kallëzon.» — u ngut e foli dikush.

I gjuajtur prej shikimeve qortuese, e uli kokën i penduar e mbeti si i zënë në faj e ngushtë me kutinë e duhanit nëpër duar që s'donte t'i hapej.

«Ky bidat e ka bishtin me kajde, — foli i mrrolor Isuf Xhema. — Ta mban shtrembër e drejt ta ngjet, si pushka e budallës. Ta ngjet e ta qet anëpërtej. E ti thue qysh s'i ika, si i ndeita aty si qyqan. T'i ikësh, po kah t'i ikësh? Ta ka qitë rrethin gjithkah. Edhe unë e di se duhet ikë, po qysh se? I shpëtuem së madhes njëherë përnjëherë, po as kio s'asht ma e vogël. Në daçi me ditë hollë e hollë, kjo asht e zezëdita për kryet tanë. Kështu mbarojmë e humbim krejt. Kështu bahemi pifti-pifti. Se kniaz Nikolla ka thanë: «Shqiptarët shtohen si minjtë. Vriti sa të duash burrat, për një pare, se nga po shtohen e po mbijnë të tierët e të gjithë s'po mund t'i vrasim. Fajet i kanë gratë e tyre. Ato sikur i vjellin e jo i pjellin fëmijët. Më shumë se me plumb shqiptarët i vrasim tue ua marrë gratë e cikat e tue i martue me malazez.» Kështu është ky bidat e për këtë bidat na i lyp cikat për shkollë, për këtë kajde...» — u shoraz ai dhe ja ngiiti kamishit, e thithi me rrëmbim dhe po me rrëmbim e gjuajti një tullug tymi.

«Ani hic pa qare, kurrkund shteg tietër s'na mbetet. a?» — pyeti mbas pak dikush i trembur e gjakngriërë.

«Na mbetet, qysh s'na mbetet,» — iu kthye me të bërtitur Isuf Xhema.

«Po qysh?» — guxoi e pyeti prapë ai.

«Të mos i lamë... të mos ua japim!» — prerë e urdhërueshëm foli Isuf Xhema.

«Nji fjalë goje,» — u dëgjuan ca zëra.

«Jo nji fjalë goje, po fjalë burrash e besë burrash, — nguli këmbë ai. — T'i martojmë qysh sonte!» — propozoi.

«Pa dasmë?» — pyeti i habitur dikush.

«Ç'dasmë, more magar i kuq!» — u nxeh Isuf Xhema.

• • •

Të zotët e shtëpisë u bërtisnin «më shpejt, më shpejt!» të zonjave të shtëpisë. «Lueni duart, se nuk pret puna!» — u thoshin atyre. Po atyre zemra s'u thoshte e duart s'u bënë t'i vishnin të bijat me tirq. «A është ndie kund dhe a është pa kund nusja me tirq, pa dasmë e pa krushq?!» — piskatnin me zemër e vajtonin me zemër ato nëna. Vetë si të vdekura e të bijat si të vdekura u dukeshin. Dhë vajtonin e vajtonin si ajo nëna e Grudës bijën e vet.

*«Qyqja loke, eme bijë!»
A t'kaj vedin, a t'kaj ty,
Hot e Grudë nën Mal të Zi?!»*

Do t'i përcillnin nusezezat për derë të huaj. Do t'u thoshin «Udhambarë, bijo!» në mundshin t'u thoshin, në i lënçin lotët, në i mbajttë zemra. Do t'u thoshin, a kështu kishin dashur t'u thoshin: «Të kam pasë djalë e të kam pasë çikë, loçka e nanës, ime bijë! Me njiqind krushq ty të marton nana, me njiqind krushq e njiqind pushkë, njiqind pushkë që gjuejnë ndër shenja. Bien sharkitë e bien tupanat, shtatë sahatë e ndihet

kanga...» Do t'u thoshin, mor do t'u thoshin në u mbettë edhe një pikë zë, se veç ato e dinë ç'kanë hequr. Zemra e nënës është pus pa fund, kurrë nuk shteret, kurrë s'mbarohet: nxirr e nxirr e ajo veç mbushu, gjithmonë rrjedh dikah në të... Do t'u thoshin, mor, do t'u thoshin: «Udhambarë, bija e nanës! Udhambarë, nusja e nanës! Në vend të duvakut, herrkën në krye, iu nxiftë emni knjaz Nikollës, një katund u shtoftë prej teje!» — do t'u thoshin, mor, do t'u thoshin...

* * *

Me tirq, me herrkë bëheshin nuse ato ç'ka. Kup ua vinin në krye kapelet e herrkave etërit e tyre e mësynin drejt e në shtëpi të mikut me to. Asnjë patrulle e asnjë roje nate s'i shkonte ndër mend se nuk ishin djem.

«Hajde merre këtë rob e bëma gati atë rob!» — thoshin në derë të mikut, në qoftë se kishin për të dhënë e për të marrë nuse në atë shtëpi. Vetëm kaq thoshin, asnjë fjalë më shumë. S'prisnin as sa të pinin një kafe e të ndërronin një cigare duhan, ishin për ngut e ishin për udhë. Me të shpejtë shkonin e me të shpejtë ktheheshin. Vetëm me vete flisnin nganjëherë gjatë gjithë rrugës. S'kishin fjalë të tjera e mendime të tjera veç si t'i ndreqnin këto punë sa më shpejt e të mbërrinin sa më shpejt në shtëpi. Kur ke një udhë e një punë për ngut, fjalët janë të mbaruara e t'i ha merakun, t'i vjedh shqetësimi e t'i merr frika, bëhesh i pagojë e dru që vetëm ecën e lëviz, që e di se duhet mbërritur diku dhe s'ka as «ndrvshe», as «sikur», asgjë tjetër s'ka. Je bërë njësh me frikën, njësh me guximin, njësh me qëllimin. Madie në qëllim je kthyer i tëri. E qëllimi është edhe qorr, edhe krvekerçyer, edhe turrapërmbaitshëm, që të bën të ecësh drejt, vetëm drejt, pa kthim mbrapsht. Kështu ishte edhe kjo natë: qëllim, përpjekje, kapërcim edhe mbi vetveten, luftë për të qetur shtegun e qëndresës, luftë për të vazhduar më tej

jetën, për të mos rënë e për të mos u rrëzuar në kokërr të shpinës, për të thënë edhe një herë: «S'luhet me mue kollaj, baco! S'jam miell në trastën e lypësit unë, po jam bukë në sofrën e këtyne kullave, jam qeleshebardhë si bora e malit e s'ia nxij faqen vetes, se për këta dy gishta fytyrë qefinin me vete e mbaj e pasha besën e vorret e të parëve sa të zdritë ky diell mbi këtë dhe, kambën kush s'ma luan prej këtuhit e emnin e nderin kush s'm'i ndërron e kush s'm'i merr, baco-o-o!»

* * *

«Po të ishte gjallë Rrahman Ymeri, s'e kishte lënë pa e qitë një këngë sonte, se kjo natë nuk është si çdo natë. Kësaj nate, ja ia nxijmë faqen vetes, ja ia zbardhim në jetë të jetëve.» — paska thënë Isuf Xhema. Dhe këto fjalë të tij më se pari paskan shkuar në vesh të Idriz Bekës. Po Idriz Bekën tash tri javë që e kishte gozhduar shtrati e as për të gjallë s'e dinte veten, mezi fliste e mezi mbahej... Dhe kurrë më shumë se sonte nuk desh të ishte i shtrënguar, në këmbë e majë kalit në vrap katundeve të Pejës e Giakovës... «Se s'i thonë mahi me të prekë ku s'preket, përtej ku s'durohet, ku s'e mban shqiptari, ku s'e mban as toka, shafitet e të xhumhiz në fund të saj prej mneres e kobit që po të sillet: me t'u kthye çika në shkinë, me u martue me shkja të Cërnaqores, me t'u kthye edhe djali besa fill mbas saj e ty çka të mbetet, more?! Apo me i përkundë fëmijët e tyne e me të sha e me të rrahë kur të rriten pse s'po bahesh shkja edhe ti si ata!» — qe duke menduar e duke përplasur vetveten në mundime e trumhasie të shpirtit që rrekej ta ngrinte me gjithë shtrat në këmbë...

«Oj loke! Bimi teshat, bre loke, hë kurrë mos i veshsha!» — mundi të thërriste, kur e pa që s'mundi të ngrihej vetë.

«T'u thaftë goja, bir, çka po flet?! Ti i veshsh edhe i shtierrsh, po a je në mend a të kanë lanë?!» — iu gjuajt e ëma.

«Paj në mend jam, lokjo, po mendtë po më lanë. Me natë të sotme paskemi mbarue. Bimi teshat të nisem për udhë, se, sa ta kem edhe një grimë shpirt, knjaz Nikolla do të ma shohë sherrin...»

«Hajt, Idriz, e dert të mos kesh, se, sa ta kesh ti loken gjallë e sa ta kesh Selman Idrizin, me natë të sontme ti s'ke mbarue, po me natë të sontme ke shpëtue.» — pak në të qeshur e në të rreptë e ëma atij i foli edhe doli në vrap përjashta.

Në vrap doli e në vrap u kthye, bashkë me Zizen dorë për dorë, të veshur në herrkë e të veshur në tirq, e mbas tyre vinte Selmani, si për luftë çehren e kishte, si për luftë që do të nisej e veç priste bekimin e të atit.

Me lot sytë Idrizit iu mbushën. Me lot sytë e me lot zemra, pak prej dhimbjes e pak prej gëzimit. «Si nuk pata ma shumë djem, ma shumë djem t'i kisha, sonte do t'i hyjsa knjazit në Cetinë t'i kallëzoja si lypen çikat,» — i erdhi të thërriste me të madhe, po e shtrëngoi veten, u mbajt dhe e nxori dikah një buzëqeshje për «pulën e babës», që rrinte e shastisur dhe me sy të përlotur.

«Afromu, bijë, të të puth baba!» — edhe i zgjati duart drejt saj.

«O nuk due... O nuk due.. O nuk due të shkoj nuse,» — i lëshoi fjalët me dënesa dhe u fut në gji të të atit.

«Nuse zori, bijë, po të çojmë. S'po të çojmë nuse për krali, po po të çojmë nuse për Shqipni,» — iu flug e gjyshja dhe e kapi si kaçubeti zogun e pulës dhe e shkëputi prej gjirit të të atit.

«O nuk due, o nuk due,» — me dënesa lutej e vogle, katërmbëdhjetë vjeç sa i kishte mbushur...

«Paj nuse zori, çika e babës, se po s'shkove ti sonte nuse, nuse e tyne nesër do të bahesh,» — me shpirt të plasur foli Idriz Beka.

«Hajt, moj bijë, ty të pastë gjyshja, mos na shti në dhe të gjallë!»

S'di si mundi dhe e mbajti vajin, s'di si bëri e s'u

rrëzua ajo plakë, veç thinja e rrudha, tetëqind vjeçe thoshe do të ishte.

«Hajt, moj bijë, loçka e shpirtit, nafakë të madhe, bijë, paske pasë, djalë mbas djali me t'u përmendë emni, dasmë më dasmë me t'u këndue kanga, një katund, bijo, u shtoftë prej teje!» — dhe e puthi fort e fort dhe e ngriti përpjetë dhe thikë përpjetë rrudhat i kërcyen, iu mërdhezën sa s'ia çanë ballin, telat e thinjave më zi i shponin, diku larg u grahte mendimeve... — Tash të qoftë, bijo, udhambarë!» — foli Idrizi e foli e ëma. Përnjëherësh uruan të dy. Asaj i mbeti dora përpjetë si degë peme e luhatur në erë, si degë peme dhe si shpatë...

* * *

Larg ishte Strellci. Barrë të rëndë kishte Selman Idrizi sonte: nuse do të çonte e nuse do të merrte. Të gjitha udhët ishin zënë. Në të gjitha shtigjet kishte patrulla. Si të bëheshin kuajt me krahë? S'duhej vrapuar, duhej fluturuar...

Krah për krah shkonin të dy, vëlla e motër dhe si dy vëllezër. Veç përpara ata shikonin, jo me sy, po me mendje, sterrë e korb nata ishte. S'kishin fjalë, ku t'i gjenin? Me mendime ishin kapluar, me mendime flisnin e flisnin...

«Heret më le, mori nanë. Në derë të huej po më çojnë sonte. S'i mbarova lojnat e çiknisë, ç'nusezezë unë do të bahem. Si nuk të pata, mori nanë. Një fjalë të mirë sonte të ma thoshe, jam e vogël e nuk di, nuk di buka si gatuhet, deri dje kam kullotë viçat...»

«Ah, mor babë, babálok! Hajt se patrullave u shpëtova, hajt se motrën e çova nuse, po në derë të mikut a është ndie kund të shkojë dhandri me marrë nuse? Në vurmak të madh babë kam ra. Tutem, babë, se po të koris...»

T'u nxiftë emni, knjaz Nikolla! T'u nxiftë emni siç t'u ka nxi!»

Ndoshta kurrë s'kishin menduar më shumë e s'ki-

shin folur kaq gjatë me veten vëlla e motër sesa kë-saj nate. Vetëm këtë natë s'do të mund ta harronim. Do t'ua kujtonin më pastaj fëmijëve e fëmijët fëmi-jëve të tyre. Porosi e amaneti do t'ua linin. Se fëmijët duhet t'i dinë të gjitha për prindërit e tyre. Se po har-ruan se ç'kanë qenë do të harrojnë edhe për vete se ç'janë e knjaz Nikolla çohet prapë prej varrit bashkë me kralin e Serbisë e ua shajnë nënat, ua mallkojnë etë-rit që paskan qenë «të pabindur», «të trashë» e «kokë-fortë», që paskan luftuar «për dhe» kot së koti kur në dhe do të ktheheshin e ju do t'i dëgjoni e ju do t'u besoni e ju do të thoni «histori të vjetra», «histori të reja» u duhen fëmijëve tanë. Dhe kralët do të thonë «ashtu është». Vetëm kur t'ua marrim dheun nën këmbë e këmbët s'do t'u zënë dhe, në atë dhe ku etërit tuaj kanë shkelur, ku për atë dhe i kanë lënë kokat, do të kujtoheni, do të kujtoheni... Po do të jetë shumë vonë. Ç'vlen kujtesa, kur do të kalbë harresa.

* * *

Në mendime të thella e në kujtime të largëta ishte ngujuar Isuf Xhema atë natë. Vetëm dasma e krushq i lëviznin para sysh. Po s'di pse nuk po mundej të për-qendrohej në asnjërin e të gjitha i dukeshin njëlloj. Të gjitha me shumë krushq, me «shyhret» të madh, me sharki e tupaná, me pushkë ndër shenja e me kuaj vrapimi... Eh, në sa dasma kishte qenë krushkëparë e i pari i kishte shkryer pitet! Sa fjalë kishte lënë e sa fjalë ishin harruar. Kush ka nge t'i mbajë mend të gjitha e t'i kujtojë të gjitha?...

«Edhe dasma e tij si të tjerat i dukej. Anipse ishte me një mijë krushq, anipse me dhjetë tupaná e dhjetë palë këngëtarë... Gjyshi i tij, ai Sadri Bardhi, «rahmet i pastë shpirti atje ku asht», thoshte me vete, kështu kishte dashur, të bëhet kjo dasmë që të mba-het mend, të mos mbetej kush pa thirrur, të mos kori-teshin me askënd. Pa a shpëton kush pa u qoritur në

dasmë, a nuk i mbetet hatri dikujt pse nuk është thirrur? «Dasma janë këto, babalok, këto të sontmet», — thoshte me vete duke shkundur dorën e sikur donte ta pushonte shungullimën e tupanëve që i ushtonte ndër veshë prej kujtimit të atyre dasmave... «Këto janë dasma, daia i dheut. Këtyne u them dasma unë, këtyne u them martesë. Tridhetë a gjashtëdhjetë, sa bahen, more, veç në Bardhan? Të gjitha përnjiherë, të gjitha sonte... Ani, more, se kështu bajnë burrat e kështu dinë burrat e fortë, kështu e shpëtojnë erzin e kështu ia lanë vetes. Hajt, more, se qe besa ma mbarë se e nisëm s'ka si bahet. Këqyre kush njiherë! Mahi s'asht, he bir! Paj tridhetë djem përnjiherë, a treqind a tri mijë veç në nahije të Pejës nisen sonte. E si humbka fara jonë kaq kollaj, more?!» — pyeste vetveten ai e grindej me vetveten sikur të kishte dikë përpara e aty po i fliste atij, po ia derdhte inatin e sikletin. «Ani, knjaz Nikolla, ti qysh po thue? Qysh po thue edhe ti, krali i Serbisë, a kaq kollaj i humb fara shqiptarisë?» — thërriste e bërtiste ai herë pas here.

Kur u lodh së grinduri e së shari me knjazin e Malit të Zi e kralin e Serbisë e s'u la gjë pa u thënë në fytyrë të kësaj toke e kur i lidhi si qentë në zhinxhirë e ua mbylli derën me ngujore që të mos dëgjonte më lehjen e tyre, i erdhi për të pështyrë e pështymë s'kishte dhe iu lëshua një kllapie të rëndë që ia ndrydhte eshtrat dhe ia shkoqte një nga një e ia gjuante udhëve të Bardhanit...

Në atë kllapi e në atë frymëzënie, iu bë se një dorë e butë dhe e lëmuar ia ledhatonte ballin e ia fërkonte mjekrën. «Dora e hyrijeve të xhenetit,» — iu bë se dëgjoji një zë. Dhe ky zë s'ishte i panjohur. S'e kishte dëgjuar vetëm një herë, ndonëse duhej të kishte kohë, shumë kohë. Dhe zëri prapë e thërriste. Dhe dora prapë e ledhatonte ëmbël e butë e butë... Edhe zëri, edhe dora po i kujtonte diçka, po e lidhte me diçka edhe të njohur, edhe të harruar, edhe të largët, edhe të afërt. «Dora e Shkurtës,» — u dëgjua prapë zëri. «Vetëm Shkurta kishte këso dore,» — deshi të thoshte edhe

ai... Pastaj iu bë se qau dikush. Si e qarë fëmije të porsalindur iu duk. Dhe deshi ta qetesonte, po fëmija qante vazhdimisht. «Nuk ka nanë ky fëmijë që qan? Nuk ka kush t'i japë gji?» — deshi të thërriste. «Fëmija kërkon emën e qan për emën,» — u dëgjua zëri i Shkurtës. «Po pse e lanë pa emën atëherë,» — deshi të hakërrehej. «Ti je zot shtëpie, vetëm ti mund t'ia vesh emnin,» — u dëgjua zëri i Shkurtës. «Po edhe ti je zonjë shtëpie e çka po presim?» — me të rrebavur iu kthye ai...

Në qiler janë vetëm i zoti i shtëpisë, e zonja e shtëpisë dhe fëmija. Gjithçka duhej të kryhej në heshtje. Kështu është bërë brez pas brezi. Flitej vetëm me sy.

Shkurta sjell stolin. Isufi e merr në duar. E shtrëngon dhe ia ngjesh buzët. E vendos mbi tokë (qileri është i shtruar me dhe). Pastaj i lëviz buzët, sikur pëshpërit e shqipton ndonjë lutje. E thotë me mend:

«I paç kambët të nguluna fort mbi këtë troll!» Pastaj ia drejton sytë Shkurtës. Ajo sjell çerepin, Isufi e rrotullon nëpër duar dhe e vendos mbi stol. I lëviz prapë buzët e prapë me mend thotë:

«U bafsh i zoti ta nxjerrësh bukën për vete e për gjithë shtëpinë. Mos pastë uri shtëpia jote kurrë!»

Pastaj ia drejton sytë Shkurtës. Shkurta sjell tirqit. Isufi i shtron mbi çerep dhe i lëmon me dorë. I lëviz prapë buzët e prapë me mend thotë:

«Trim e burrë!»

Pastaj ia drejton sytë Shkurtës. Shkurta sjell djalin. Isufi e mban pak në duar, ndoshta më shumë sesa duhej, është pagëzimi i parë dhe nipi i parë. Njëri cep i mustaqeve i shkon në gaz dhe e shtrin mbi tirq. Prapë me mend thotë:

«Si dardan, si të partë e tu!»

Pastaj ia drejton sytë Shkurtës. Shkurta sjell një shami të kuqe me pika të zeza. Isufi e mbulon me të. Djali është në gjumë.

Përsëri i lëviz buzët e përsëri me mend thotë:

«Turpin e lafsh me gjak!»

Pastaj ia drejton sytë Shkurtës. Shkurta sjell qirinjtë. Isufi i vendos rreth e rreth çerepit. Secilin qiri e emëron me një emër, me emrat e burrave më të përmendur të Bardhanit. Pastaj merr një kalli pishe dhe i ndez me radhë qirinjtë. Djali do të trashëgojë emrin e qiririt që do të fiket i fundit.

Kështu e mban mend Isuf Xhema pagëzimin e Bardh Ukës që ia vrau Savë Batarja me dorë të tij. Po Bardh Uka pse iu kujtua qysh në lindje, bash sonte e në këtë kllapi?

Dhe kllapia sikur e lëshoi. Edhe kapakët e syve sikur iu çliruan. I hapi ngadalë-ngadalë që të mos trembej e t'i ikte Shkurta. I çeli sytë, i rrotulloi gjithkund odës. Askund s'ishte. Vetëm fytyra burrash pa. Vetëm në sy burrash u ndesh. Dhe deshi t'i mbyllte prapë. «S'asht mirë kur vdes gruaja para burrit,» — i shkoi nëpër mend. «Edhe ti po flet muhalife,¹⁾» — iu kthye pastaj vetvetes, e kushedi ç'mund të ketë sharë tjetër. «S'asht mirë kur s'ka dasma. Dasma, fëmijë na duhen, fëmijë, pa fëmijë mbarojmë... Fëmijë, fëmijë...» — përsëriti disa herë, paksa më i zbutur.

* * *

Aty kah mesnata i thanë për të gjitha çikat që ishin «ndreqë» nuse e për të gjitha çikat që kishin ardhur nuse në Bardhan. I futur në atë qyrk të hedhur krahëve veç i dëgjonte e i dëgjonte...

Duke i dëgjuar, iu bë se e thërriste një zë i largët e i nëndheshëm, i dalë si prej varri. Goja i mbeti hapur e dora e lëvarur, si e ngrirë. S'po mundej ta pushonte e ta shante atë zë që e thërriste; «O Isuf Xhema, o Isuf Xhema!» Ishte po ai zë që e kishte thirrur kaq herë e që ky i kishte thënë «Plaç!», se nuk kishte pasur nge t'i përgjigjej ndryshe, se s'donte të vdiste pa i

---

1) po flet kodra pas bregu

kryer edhe disa amante, se nuk e linte shpirti, megjithëse trupi kahere e kishte lënë, e kishte lëshuar e me zor e me mundim e terniqte te terin.

A do të mund ta mashtronte edhe kësaj here? A do te mundej të mos i bindej edhe kësaj here këtij zeri që po ia rrallonte e ngushtonte frymen, që po ia sakoqte e ngrinte kembë e duar, që po ia trasnte gjuhën e nofulat me gjithë gojë, po ia shtrëngonte e po ia nxirrte si me dare prej veqdi?

Po thyhej e po kriste kaq herë diçka e herë diçka në atë lis të moçëm. E ndjeu se s'do të shkonte gjatë, ne zgerbonjen e tij kishte nyrë vdekja që po gerryente e kabte pa pra, me ngut e pa mëshirë. Duhej të shpejtonej e të thoshte edhe ndonjë fjale, ndonjë amanet, para se të ishte vonë, para se...

Pikëllimi dhe trishtimi i të gjithë atyre syve e kishin pushtuar dhe mbuluar. Mundi ta ndiente rëndimin dhe ahimbjen e tyre. Lot të valë lëshonin ata sy, lot të hidhur pikonin... Si mund t'i bënte edhe një herë të kthjellshëm e të çelëshin prej gëzimi, si mund t'i bënte?

«Due me dekë... due me dekë,» — si i huaj, i shkërmoqur e i nëndheshëm u dëgjua dikur edhe zëri i tij.

«Jo, bre babë! Jo, bre babë, mos fol ashtu!» — i foli i biri duke ia fërkuar dorën e lëvarur.

«A, Ukë, Ukë, e pata, e pata...» — mezi foli ai.

«Jo ebu se nuk ke nge, jo ebu hiq u asaj fjale, jo ebu se bash qitash s'guxon me folë kështu!» — fliste me rrëmbim Uka. Fliste e rrebavej... fliste e këqyrte përrreth, sikur po kërkonte dikë, dikë që do ta trembte, do ta trembte e kërcënonte, do ta rrihte e do ta dëbonte...

«Mos më ngucni e ndigjomëni... ndigjomëni mirë!» — po ngutej e me mundim po fliste Isuf Xhema. «Tash s'jam pishman që po vdes... e kre... e kre-va a-m-a-n-e-t-i-n... e kre... e kre-va...» — mezi i dälte e i shtrydhej ai zë prej kërrhamës.

«Babë, babë!» — thërriste e bërtiste me të madhe Uka. Po Isuf Xhema s'do të mund t'i përgjigjej më, kurrë më... Kësaj here s'mundi t'i ikte, t'i përvidhej, ta mashtronte e t'i shpëtonte vdekjes. Vdekja i kishte

gjetur darët që i duheshin dhe ia kishte mbërthyer keq fytin, sa goja i kishte mbetur si e shqyer prej zorit e sytë të dalë kokërdhok që s'di pse nuk binin e të rrokulliseshin në vatër...

«Dha shpirt, mos e thirr ma, se asht gjynah!» — i tha dikush Ukës që kishte mbetur i gozhduar prej habisë e prej mosbesimit. Ai s'mund të pranonte kurrresi që i kishte lënë përgjithmonë, s'mund ta besonte e s'donte ta besonte... Po Isuf Xhema s'kishte ç't'i bënte kësaj here vdekjes, s'mundi ta gënjente më. S'pati nga t'ia mbante më prej saj. Ajo e ruante dhe e gjuante si ai borxhliu i keq. «Boll ke jetuar,» — i kishte thënë kushedi sa herë. E ai «amanetin, amanetin s'e kam krye,» — gjithnjë thoshte duke ikur prej saj, duke u larguar e duke iu fshehur. Dhe tash, sapo ia dëgjoji këto fjalë për amanetin e kryer, kaq deshi, ia ngjiti e s'e lëshoi më...

Ai ndoshta do të kishte dashur t'u thoshte edhe ndonjë fjalë tjetër, t'u linte edhe ndonjë porosi, po ndoshta i kishte thënë edhe më parë, ndoshta donte vetëm t'i përsëriste, që t'i mbanin mend e të mos i harronin. S'duhej të kishte lënë ndonjë peng. Vdiq me fjalë në gojë, me fjalën e fundit «e krevë» vdiq, si njeri që e ka kryer deri në fund detyrën e tij. Pa «iu», pa «ou» vdiq. Vdiq Isuf Xhema, më i moçmi i Bardhanit e më i mençuri i Bardhanit. Një shekull e rrafshoi me jetë, kusurin ua linte të tjerëve...

Ukën s'kishte kush ta qetësonte. Loti-lotin s'ia prishte. Si fëmijë i vogël qante. Qante e thërriste: «Babë, babë!» S'kishte gjë më prekëse e më të çuditshme se këto thirrje të tij, sikur të mos ishte edhe vetë tetëdhjetë vjeç...

«Vdes vetëm ai që s'ka jetue kurrë, që s'le kënd mbrapa e merr me vete edhe emnin e tij,» — kishte thënë dikur Isuf Xhema.

«20. ja kate kuznetz,
do te kate eline dragostj»

X. DRAGOI DHE KUÇEDRA

Ditën që pak më ndryshe, po natën, as ushtarët serbë, as ushtarët malazez nuk e bënin të qetë. Pak është të thuash për ta se nuk i linin ëndrrat e këqija, i ndiqte frika dhe i hante pasiguria, ndoshta më mirë duhet thënë e u kishte hyrë frika, ngaqë çdo natë zhdukej dikush prej tyre, çdo natë fironin; në mëngjes o i gjenin të vrrarë, o të mbytur e të hedhur hendeqeve. S'ishin më tmerrri, s'ishin më kuçedra e natës. Ata që gjithë këtij dimri kishin ngulur gozhdët e tmerrit në zemrat e njerëzve, që dridheshin kullat kur patrollojnë, ua zinin në fyt kafshatën e gojës burrave, u shpëtonte prej dore luga grave, u shpëtonte prej goje gjiri fëmijëve e s'kishin të pushuar të qarat e tyre, ishin kthyer vetë në frikë, në këtë të shpëlarë të dimrit, sikur t'i kishte zënë ndonjë mallkim i madh i plakave, o ndonjë mallkim i kësaj toke që kaladreqonin mbi të...

Edhe Savë Batares sikur ia kishte lagur dreqi barutin, sikur s'ishte më ai i pari e gjithkund i bëhej sikur e ndiqnin hije të bardha e qeleshe të bardha, e rrethonin, e kapnin, e shtrëngonin, e shtrydhnin, e mbytnin... Edhe ditën kështu i bëhej, se e ndiqnin, në çdo hap e çdokund, vetëm për ndihmë, «u pomoç!» — i vinte të thërriste. Ushtarët e tij i humbnin, i zhdukeshin para sysh, i vocërroheshin e i bëheshin si miza. E ndiente veten të paaskënd, të lënë e të humbur. Nga çdo kullë i bëhej se zgjateshin frëngjive qafat e holla të pushkëve,

në dritë të syrit ia mbanin, në rrëzë të veshit e në gropë të fytit i ndaleshin. Fytit i shtrëngohej e s'i dilte që aty thirrja «u pomoç!». Mezi guxonte ta çonte dorën deri te fyti, t'i largonte e t'i shtynte ato gojë të hapura të pushkëve. Dora i mbetej duke iu dridhur prej frikësimit. Edhe ajo sikur s'qe më e tij, edhe ajo donte të ikte e të largohej diku, edhe ajo donte ta linte vetëm, fare vetëm...

* * *

Komanda e Pejës, me gjithë telashet e hallet e veta, më në fund vendosi t'i dërgonte Savë Batares një përforcim prej trembëdhjetë ushtarësh. Në krye të tyre qe desetar¹⁾ Rasha. Emrin e plotë Radisav e kishte, po gati askush nuk e thërriste kështu.

Atyre iu desh të niseshin natën. Iu desh se qejfi s'ua kishte. Urdhrat janë urdhra, kush pyeste për qejfin e tyre. Le të qenë të lodhur, le të qenë të përgjumur... Edhe kuajt dukej se e kishin me përtesë këtë udhëtim natën. «Ku i dihet natës, ku i dihet rrugës,» — thoshte me vete desetar Rasha. Kurse të tjerët thoshin edhe më shumë. Shkonin më larg prej frikës. A nuk thuhej se në Bardhan qenka një dragua, që dalka natën e, ku gjendka ushtarë, i mbytkta si bukla minjtë, vetëm me një hukamë? Ishte thënë e çka nuk ishte thënë për atë dragua. Ai as s'shihej e as s'mund të vritej. Dhe ata, te ky Bardhan e në gojë të këtij dragoi i kishin urdhëruar të shkonin. Edhe patriarku, edhe pukovniku²⁾ u kishin folur dhe e i kishin qortuar pse kishte rënë kaq poshtë trimëria e tyre e të kishin frikë kur bënin rojë natën... «Si mund të besoni në përrallën për draguan, ku ka dragua, more, zoti ju vraftë, këto janë përralla të shqiptarëve!» — u kishin thënë ata.

1) rreshter

2) kolonel

«Thonë kështu, se për vete flenë në dyshekë të butë e gjithë natën ia shtrojnë me mish të pjekur e verë», — thoshin ushtarët me njëri-tjetrin pastaj. Po të hiqej frika me një fjalë, me siguri edhe ushtarët do të ishin liruar prej saj. Si nuk të kap përnjëherë, ashtu nuk të lëshon përnjëherë. Edhe desetar Rasha, sado që mendohej ta trimëronte veten e shokët e tij, prapëseprapë e shihte se fjala i ngecte diku e sikur nuk e besonte krejtësisht edhe ai. Dikur se kush e lëshoi një fjalë e dyshimi i kapi e i ndaloi në vend përnjëherë: «More, vërtet a jemi të gjithë? T'i numërojmë një herë!» — tha desetari.

Kur i numëroi njëri, lëshoi një britmë që i tmerroi e i shtangu të gjithë. «Na mungon dikush. Dikë e paska gjetur dikë,» — u lemeris ai. «Jo, more, s'është e mundur, po s'i ke numëruar mirë,» — deshi ta qetësonte desetari. Po të gjithëve u dilte një mangut kur i numëronin, madje edhe desetarit dymbëdhjetë i dilnin.

S'po dinte askush se cili mungonte e ku duhej të ishte zhdukur që s'e kishin vënë re.

«Bogami, derisa të mbërrimë në vend s'do të kemi kënd të numërojmë» — tha desetar Rasha.

Të nesërmen e mbërritjes në Bardhan, desetar Rasha dhe ushtarët e tij gjetën plot shokë të njothur, kushërinj e bashkëfshatarë dhe s'e ndien veten si të porsaardhur e të mbërthyer nga vështirime hetuese e kureshtare. Nga do dëgjohehin të thirrura e ngado përqafime. Shikoheshin giatë e cuditeshin me njëri-tjetrin, sikur po zbulonin dikë të re e të panjothur te shoku, që s'kishin mundur ta vinin re më parë dhe sigurisht as që u kishte shkuar mendia. Secili mendohej të hetonte ndryshimet e tij te vështirimi e habia e shokut. Zhiv! — thërriste gjithsecili me cudi e entuziazëm. «Zhiv i zdrav!» — i kthehej me gëzim. Dhe kjo do të thoshte «të kam ditë

1) gjallë

2) gjallë dhe shëndoshë

për të vdekur», «ja që më gjete gjallë, hajde të gëzohemi pra!» — i vinte përgjigjja. Pastaj nisnin e kujtonin «zadnji put»¹⁾ kur ishin parë e kur ishin ndarë, shpejt e shpejt, se më vonë do të kishin kohë të çmalleshin më gjatë e të flisnin për gjithë këta muaj, ku kishin qenë e ç'kishin bërë, a dinin ndonjë të re nga shtëpia dhe a do të ishte e largët dita kur do të ktheheshin, se kush kishte lënë nënën plakë pa askënd për ndihmë, kush të fejuarën e kush gruan me fëmijë të vegjël; sepse edhe ushtarët janë njerëz si gjithë të tjerët e sidomos kur kanë kohë të kujtojnë, kur mund të kujtojnë se dikur i ka ledhatuar një dorë nënë, një dorë dashurie, kur nuk u grahin, nuk i shajnë, nuk i urdhërojnë të harrojnë se ç'do të bënin nënat e tyre, motrat e vëllezërit, gratë e fëmijët, po të vinin të tjerët kështu si këta, të harbuar e të çakërdisur, të verbuar e të hallakatur, të dalë prej vetes, të shndërruar krejtësisht në urdhër e veç vrit e vrit e vrit...

* * *

Për çudinë e desetar Bashës dhe të ushtarëve të tij, nuk qeshi dhe nuk u tall askush kur treguan për ngatërresën në të numëruar. Madje sikur po i dëgjonin pa vëmendje e për dicka që e dinin qysh më parë. Dhe në vend që të qeshnin e talleshin, ata vrenjteshin, tretnin vështrimet diku larg e humbnin diku larg.

«Të gjithë po ngatërrohemi kështu si ju.» — foli dikush.

«Veç ne pak më ndryshe.» — ia priti një tjetër me ironi. «Si është kjo më ndryshe?» — pyeti si naiv desetari. «Do ta merrni vesh kur të bëni rojë natën.» — iu përgjigj dikush. «Aty nuk të shkôn mendja, t'i numërosh të tjerët, po vetëm veten tënde.» — foli një cinik i

---

1) herën e fundit

papërmbajtur. Desetar Rasha i zgurdulloi sytë si hutaq. Kështu bënë edhe ushtarët e tij që i ngrinin supet përpjetë, pa ditur se ç'të thoshin. «Na zhduken shokët para sysh, sikur na i rrëmben një dorë e padukshme,» — foli mandej një ushtar i moshuar që e thërrisnin «çika»¹⁾ Stole. «Dragoi?!» — kërceu i trembur desetari. «Kështu është hapur fjala, po unë s'e besoj,» — ia ktheu «çika» Stole. «S'e beson!» — u çudit desetari. «S'është punë dragoi këtu,» — vijoi pa qejf ushtari i moshuar. «Po kush tjetër pra?!» — pyeti më i çuditur desetari. «Narod brale, niko drugi,»²⁾ — iu përgjigj përsërisht ai. «Pse s'thuhet që na paska marrë dreqi?» — pyeti i lëshuar këmbësh desetari. «Kush tha që jo?» — ia priti dikush tjetër.

Sipas «çika» Stoles, të gjitha këto i bënte një «i emëndur» me të vëllanë. «Se mos janë vetëm këta të dy,» — ndërhyri dikush pastaj. «S'them që janë vetëm këta të dy, jo.» — iu kthye ushtari i moshuar dhe vijoi: «Unë vetë e përmenda popullin më parë, është i gjithë fshati kundër nesh». «Pse të jetë me ne, thua ti?» — ia priti njëri që s'kishte folur deri atëherë. «Pse të mos jetë me ne, a pak të mira u kemi sjellë, a? — pyeti «çika» Stole dhe vetë u ngut të përgjigjej: «Bukën e tepërt po ua marrim, bagëtinë po ua therim, fenë e gjuhën duam t'ua ndërrojmë, për t'i vrarë, po i vrasim, cka duam më shumë prej nesh?»

Pas këtyrë fjalëve, kush mbante kokën ulur e shikonte maia të këpuçëve, kush kopsat e xhaketës e kush duart e shokut që kishte pranë si lëviznin në rripin e mesit.

«S'bën kush kështu si ne c'kemi bërë mbi ta, S'bën kush mbi këtë dhe, s'duron kush giatë, «drushkane»!³⁾ Ani kush, shoiptarët?! Këta s'e durojnë njëri-tjetrin, io po na durojnë ne. Bogami, sa të dalë pranvera, po ju

1) xhaxha, plak, plakush

2) Kush tjetër veç popullit, vëllaço

3) Shok

kallëzoj unë. I njoh mirë unë këta. Mirë të na bëjnë, kusur të mos na lënë. Bogami, hak e kemi e pak e kemi...» — shfryu «çika» Stole.

Që s'ishte më ai Savë Batarja i mëparshëm, pëshpëritnin vesh më vesh edhe ushtarët me njëri-tjetrin. Kishte humbur e kishte ikur përgjithmonë diçka prej tij. Në humbje, ikje e fshehje prej vetvetes dita-ditës, po qe se do të mundej. S'ishte më, jo, s'ishte më ai i mëparshmi. Ai prej të cilit dridheshin, vetë emri i tij ndillte frikë e rrëqethje, tmerr e ikje, tash fshihej e ikte prej të tjerëve, gjithkrah i bëhej se e ndiqnin ulërima, batare pushkësh e zjarre, zjarre që e gjuanin dhe e mbështillnin me flakë e ia digjnin tokën nën këmbë e jorganin në shtrat. S'mund t'u ikte, s'mund t'u shpëntonte. S'kishte më as kamxhik që të kamxhikonte, as fjalë për urdhra, as fjalë për sharje, asnjeri pranë, asgjë dhe askënd. Dita-ditës më keq e më keq. Dita-ditës zi e më zi për të. Thoshin se e kishte prej atij «të çmendurit». Halil Isufit. Mundet që edhe kështu të ishte... Thoshin se qysh atë ditë kur i tuboi bardhanasit te sheshi i xhamisë u bë kështu. «Qysh atë ditë, qysh atë ditë,» — thoshin të gjithë. Dikush thoshte se iu shtihua diçka. Dikush besonte se duhet të ketë qenë vetë dreqi. dikush tjetër thoshte dragoi, po askush nuk dinte ta gjente «psenë» dhe ta shpjegonte arsyen. Ndo-kush e lidhte me ndonjë magji, vetëm «çika» Stole ngulte këmbë se e kishte prej atij «të çmendurit», Halil Isufit me të vëllanë...

Ushtarët e porsaardhur prej tij deshën ta merrnin vesh dhe atij iu drejtuan që t'u kallëzonte fill e për pe. Dhe ai kështu u tha:

«Qenë tubuar të gjithë fshatarët te sheshi i xhamisë. Kapiten Sava i shtrëngoi keq dhe i urdhëroi që brenda asaj dite t'i sillnin të gjitha vajzat e moshës 14-15-16

vjeç. Fshatarët thoshin se nuk kishin vajza të kësaj mo-
she, mbasi ato i kishin martuar para dy-tri ditëve. «Po s'i
sollët, do t'jua marr gratë!» — i kërcërontë dhe u bërti-
stiste. Në atë kohë se nga erdhi e se nga doli Halil Isufi
me të vëllanë.

— Ou ku është Savë Batarja, bre! — të kanë piskatë
të dy përnjëherë e me sëpata në dorë, sikur të piskatnin
edhe një mijë veta pas tyre.

Kapiten Savës i ngriu kamxhiku në dorë e i ra për-
dhe. Iu zbeh e iu nxi fytyra, u bë dhé e meit. Edhe
këmbët po i dridheshin e ndoshta do të kishte rënë
shakull po të mos e mbanin dy ushtarë që u gjendën
pranë. Edhe ne u hutuam e u ngrimë. Pse ta fshehim,
na kishte hyrë frika më zi. S'na bënin punë pushkët e
harruam se i kemi e do t'ia kishim mbathur nga sytë
këmbët me siguri. «Ku asht Savë Batarja, ai klysh
thiu?» — piskaste sa mundej e sa i dilte prej kresë Halil
Isufit. «Zullum të madh po ban në këtë popull» — ia
priste Dema, i vëllai. «Kallëzomani ku asht, more! Ka-
llëzomani ku ashtë qeni me zhugë!» — piskaste e tur-
fullonte në anë tjetër Halil Isufi. As unë s'e di se si
mundi t'i qetësonte e t'i largonte ai plaku. Ukë Isufi.
Di vetëm se iu bindën. «Nuk asht këtu, Halil! Nuk asht
këtu, Demë, e shkoni tash!» — u thoshte. Dhe ata me të
vërtetë u larguan.... «Do ta gjejmë, do ta gjejmë, veç në
hyftë në birë të miut,» — bërtisnin ata duke u larguar.

Që atë ditë kapiten Savës i kanë cofë morrat. S'ma
ka marrë mendja që të frikësohej kaq shumë. Ata vër-
tet janë të çakërdisur, po ama vetëm dy ishin e s'ishin
me top, po me sëpata. Lëre se na pshurrën në pushkë,
na pshurrën në gojë e në trimëri...»

* * *

Shumë më shpejt se ç'e kishte pritur i erdhi radha
desetar Rashës që të bënte rojë natën bashkë me ushta-
rët e tij. U mundua që të mos e bënte veten në sv të
të tjerëve se kishte frikë, po nga ato që kishte dëgjuar

e ç'i kishin thënë, s'kishte se si të ishte i qetë e ta fshihte atë drojë e pasiguri prej ndonjë të papriture e të panjohure që do t'u sillte kjo natë. «Në mos sonte një natë tjetër mund të më gjejë e keqja,» — mendoi ai dhe e kaploi një dyshim rrëqethës se mos pikërisht kjo që ajo nata «e caktuar», nata e fundit për të.

Me këto dyshime e me këto mendime u nis bashkë me ushtarët. U nis pa thënë asnjë fjalë, me përtesë e zvarrë-zvarrë. Ashtu e ndoqën mbrapa edhe ata. Nata ishte sterrë e shpirti i tyre skëterrë. Përziheshin e shpërziheshin hije rrëqethëse, ulërinin e kuisnin erëra zërash lebetitës dhe ata vërtiteshin mes tyre e shqyheshin mes tyre. Ku ta lëshonin këmbën, u dukej se i priste gjëma. Dikush mendonte e përblau lugati, dikush se e mbyti i çmenduri e një tjetër se e shitoi dragoi. I kishin frikësuar për së tepërmi me ato që u kishin thënë. Po tash më shumë ata po frikësonin vetveten. Si s'i jepej askujt ta thoshte ndonjë fjalë? Qoftë edhe ndonjë budallallëk a ndonjë marrëzi, po që të kuptohej e dihej se dikujt i paska mbetur pak guxim e trimëri, nuk i paska hyrë frika në eshtra, nuk ia gërryeka palcën, nuk ia shpoka e thithka damarët... Po kush ishte ky dikush? Ata të gjithë e dinin për njëri-tjetrin se po i lëshonin penjtë prej frike. E, kur ke frikë, të gjën e keqja më shpejt se ç'e pret, të vjen e t'i mbërthen thonjtë në fyt e s'të mbetet gjë tjetër veçse të ulërish, o të biesh në gjunjë e të lutesh për falje e mëshirë, po të pat mbetur një pikë zë e po të mos të ketë lëshuar shpirti në këmbë, qysh më parë...

Ata s'mund të thoshin se nuk ishin frikësuar ndonjëherë tjetër, se, pa qenë pak frikacak, nuk je as shumë trim, po si sonte kurrë s'e kishin ndier brejtjen e bluarjen e saj, si sonte nuk e kishin këtë dhimbje, s'u kishte shkuar mendja si sonte se janë kaq hiç e kaq të dhembshur për veten kur as sa për një të pickuar mize nuk e kishin ndier dhembjen e keqardhjen për kushedi sa të tjerë që i kishin grirë me plumba. Po shpesh ndodhka kështu: jeta e të tjerëve vleka më pak se jotja...

Të nesërmen, rrëzë blirit, te varrezat e vjetra, të cilave u kishte mbetur emri kështu, se asnjë varr dhe asnjë gur varri nuk kishte aty, u gjend desetar Rasha vetë i trembëdhjeti. Që të gjithë qenë të shtrirë në kokërr të shpinës e pranë e pranë, si të harruar e të mashtruar prej gjumit. S'të shkonte mendja për asgjë të keqe tjetër. Ndoshta të gjitha fytyrat e tyre shprehnin po të njëjtën frikë e po të njëjtin tmerr, po mund të mendoje se po shihnin të njëjtën ëndërr dhe prandaj edhe qenë shtrembëruar e ngërdheshur ashtu.

«I kanë mbyttë, i kanë mbyttë,» — bërtiti i tmerruar një ushtar.

«Kam thënë unë, s'është vetëm Halil Isufi me të vëllanë...» — foli si për vete «çika» Stole.

«Prit kur të na vijë radha edhe neve,» — u tmerruan prej këtij mendimi ushtarët që ishin aty.

Vonë u shkuan sytë te pela e varur në litar në një degë bliri. Pelë të varur si njeri s'kishin parë kurrë. Ishte ajo pela e zezë me balushë të bardhë në ballë. Pela e Ukshinit i thoshin. Bardhanasit thoshin se harbonte me kuajt e ushtrisë.

«As pelën të mos e durojnë?! S'di ç'të them, s'di ç'të them!» — çuditej e fliste me vete «çika» Stole.

* * *

Dy herë me sy kush s'mundi ta shihte mbi kalë atë ditë Savë Bataren. Edhe plumbi i pushkës po ta ndiqte s'do të mund ta zinte. Erë e piskamë fluturoi nëpër Bardhan. Pas la trokun e pas la hingëllimën të përzier me britmën e çmendur: «U pomoç! U pomoç!». Pas e ndiqte këmba-këmbës Halil Isufi... Pas e ndiqnin dhe krisma pushkësh, të tjera, të tjera që shtoheshin e shtoheshin... Bubullinte dheu prej zemërimit të krismave, bu-

bullinte... Zemërimet të popullit s'ia ndalte kush më turrin. Zemërimi i popullit kishte shpërthyer....

«Na paskan rrethuar në të gjitha anët,» — lëshuan piskamën ushtarët. Dhe të çaprapikur, pa e kthyer kush kokën mbrapa, turru e mos u ndal, ikën edhe ata vetë mbas tyre, ik të ikësh... Jo po mos ik po deshe... Qëndro po munde... Po të zuri këmba dhe...

Kurrë më s'do të kthehej Savë Batarja në Bardhan.

«Kurrë mos ia pruftë dreqi kryet e qafën e theftë!» — thoshin bardhanasit.

Atë ditë u mbushën me frymë sa për gjithë dimrin.

«M'u rritsh, o bir, e u shtoftë një katund prej teje!» — i uronin nënat atë ditë fëmijët në djepa.

«Plastë e koptë si kokrra e kripës Savë Batarja!» — mallkonin plakat.

«Mos na shkeltë kurrë këmba e të huajit!» — luteshin edhe varret.

E THËNA E FUNDIT

Vinin vjeshtat e i rrëzonin gjethet mbi varret e të rënëve. Kuisnin degëve të drurëve, dhimbshëm vajtonin... Pastaj vinin dimrat, borërat rëndonin. Më rëndë se dimrat rëndonte heshtja. Më rëndë se heshtja bluante kujtimi. Kujtimi digjte mall, malli ndizte dashuri, dashuria përvëlonte urrejtje. Urrejtja mblidhej lëmsh, lëmshi gur i hakmarrjes bëhej, hakmarrja shtrydhej, pikla zëri lëshonte. Zëri rritej, pëlciste inatçe, nga padurimi thërriste emrat e të rënëve që kishin munguar netëve ndër sofa.

Çdo dimër kështu ndodhte. Po kur shkriheshin borërat e pranverat hynin oborreve, edhe të rënëve sikur u hapeshin varret e u shëroheshin plagët dhe bëheshin gati të niseshin pas të gjallëve që u hipnin kuajve e shpagë për ta kërkonin. Atëherë edhe toka se ç'reshej me më shumë lule e bar. Atëherë dhe dherat se ç'ia merrnin nën zë, se ç'shkërmoqej ky zë, se ç'mblidhej ky zë, se ç'zgjatej litar e pe udhë mbi udhë, mal më mal e shtëpi për shtëpi, edhe fëmijët ndër djepa, duke iu përkëdhelur gjirit të nënave se ç'donin t'ia merrnin atëherë:

«...Na shqiptarë jemi qillue,

s'durojmë të huej me na sundue...»